

MILAN M. MILADINOVIC

O izvorima za istraživanje etike
jugoslovenske revolucije*I Izvori čine mogućim zasnivanje etike NOR-a i revolucije*

U klasnoj borbi između dva svetska rata i u toku NOR-a i socijalističke revolucije Komunistička partija Jugoslavije razvijala je proleterska moralna shvatanja, unosila socijalistički humanizam i nastojala da razvije nove socijalne, etičke, političke i druge odnose. Etički fenomen u tom pogledu imao je i veliku mobilizatorsku ulogu na omasovljenju revolucionarnog pokreta i stvaranju novog čoveka i društva.

Jugoslovenska socijalistička revolucija zahvatila je sveukupne društvene odnose buržoaske Jugoslavije i revolucionarno preobrazila staro u novo društvo. Pri tome je menjala buržoasko društveno biće i time vršila i revolucionarnu promenu i u oblasti društvene, pa time i moralne svesti.

U brojnim izvorima nalazimo pokušaje da se još u toku NOR-a i socijalističke revolucije ukaže na novostvorene moralne vrednosti. Ali treba poći od tadašnje istorijske situacije u kojoj nisu postojali uslovi da se izvednuje već stvorena bogata moralna praksa. Postojali su neodložni revolucionarni zadaci koji su zahtevali praktičnu akciju, pa nije bilo vremena za šira teorijska uopštavanja. Zahvaljujući sačuvanim izvorima i memoarskoj građi, možemo definisati i zasnovati etiku revolucije, možemo da naučno oblikujemo moralne vrednosti stvorene u revoluciji. Da bismo to postigli, potrebno je da fundiramo naučne principe etike revolucije, da sagledamo njen predmet, metode kojima prilazi revolucionarnoj praksi i da ukažemo na izvore koji to omogućuju.

Ako prilazimo etici kao nauci o moralu,¹ kao kritičkom suđenju o vrednosti postojeće moralne prakse i moralnih shvatanja, možemo reći da je ona bila neprestano prisutna u misaonoj delatnosti boraca revolucije i postala oruđe za razvijanje moralne svesti i moralnih vrлина partizana Jugoslavije.

Etika sudi i o tome koje je vrhovno dobro u nekom sistemu vrednosti i kako se ostvaruje u životu. U jugoslovenskoj socijalističkoj revoluciji osnovne, opšte moralne vrednosti bile su: čovek, sloboda, jednakost, ravnopravnost, solidarnost, proleterski internacionalizam, bratstvo i jedinstvo, humanizam, jugoslovenski socijalistički patriotizam. Polazeći od tih vrednosti vrednovalo se učešće ljudi u NOR-u i revoluciji.

¹ Vuko Pavičević, *Osnovi etike*, Beograd 1967, 9–10.

Etika revolucije treba da ukaže i na društvene, političke, moralne i vojne uslove pojave: heroizma, drugarstva, nesebičnosti, pravičnosti, odgovornosti, izdržljivosti, kritičnosti i samokritičnosti, poštenja i na niz drugih moralnih vrлина, osobina i moralno-političkih shvatanja partizanskih boraca.

Revolucija, kao najdublji kritički zahvat u postojeće odnose, uticala je i na kritički pristup etike prema delu i njegovim stvaralocima. Etika odbacuje mitove, jednom za svagda date modele, šeme, i težnje da se dogmatizuju postojeći odnosi i društvene norme i sputa stvaralaštvo čoveka.

Etika NOR-a i revolucije javlja se i kao hronika moralne prakse jednog vremenskog razdoblja za koje je karakterističan odgovarajući socijalni i moralno-politički ambijent, stanje duha, angažovanost svih slojeva društva do krajnosti svoje postojanosti i svoga socijalnog bića, političke prakse, vojne aktivnosti itd. Stoga je neophodno da se sve to analizira, izvednuje i konstituiše u moralne vrednosti revolucije. To je veoma obiman i odgovoran zadatak pred kojim stoji etika revolucije.

Bogati fondovi moralnih vrednosti daju dovoljno izvora za zasnivanje etike revolucije. Do sada su isticane samo pojedine moralno-političke, socijalne i humane vrednosti, ali ne uvek i naučno sistematizovane i zasnovane, te su gubile u svojoj autentičnosti, istorijskoj vrednosti i naučnosti.

U NOR-u i revoluciji javljaju se svi osnovni problemi kojima se bavi etika: odnos socijalno-ekonomskog i moralnog fenomena, odnos slobode i nužnosti u delovanju ličnosti, odnos cilja i sredstava u moralu, postojanje i realizacija moralnog suđenja, izricanja moralnih sankcija, odgovarajući socijalni uslovi i uticaj na moralna shvatanja i ponašanja, promene društvenog bića i društvene svesti kao odraz revolucionarne promene starog buržoaskog društva, velik broj moralnih normi (njihovo zasnivanje i važenje), međusobni uticaj raznih moralnih shvatanja, relativnost i apsolutnost važenja moralnih normi i sistema vrednosti, odnos između pravnih i moralnih normi, između vojnih i moralnih normi, između politike i morala, između morala i religijskih normi, moralnih i običajnih normi, problema humanizma i njegove realizacije u toku NOR-a i revolucije, odnos između pojedinaca i kolektiva, ličnih i društvenih interesa, itd.²

Etika revolucije istražuje i kako je došlo do slivenosti morala većine jugoslovenskog društva i Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Oružane snage revolucije širile su moralna shvatanja Komunističke partije Jugoslavije, odnosno proleterski moral i humanizam, u sopstvenim redovima i svuda tamo gde su dopirale borbenim dejstvima. Sve osnovne moralne norme partizana i naroda bile su jedno i isto — ujedinjeni u ostvarenju istih ciljeva. Po svom nastanku i zadacima koje je rešavala, NOV je bila predstavnik celog naroda i nosilac revolucionarnog morala. U revoluciji gotovo da nije bilo razlike između naroda i njegove vojske, sem po oblicima i metodima vođenja borbe. Zbog toga je nemoguće odvojiti proleterski moral od morala revolucionarnih masa. Moral oružanih snaga bio je moral naroda i obratno. Zato ne odgovara klasična podela

² Neka od tih pitanja autor je delimično obradio u knjizi: *Moralna svojstva komunista Jugoslavije u NOR-u i revoluciji*, Bečej 1973.

na moral armije i moral društva kao posebno u opštem. U revoluciji su opšte — moral naroda — i posebno — moral oružanih snaga — bili sliveni, kao što su narod i oružane snage bile slivene u jedno, izvršavajući revolucionarne zadatke i iste ciljeve na koje je ukazivala Komunistička partija Jugoslavije. Moral oružanih snaga je, dakle, bio najснаžnija manifestacija morala jugoslovenskog društva.

U toku revolucije došlo je do sukoba dvehu oružanih snaga, ali i dva morala i moralno-političkih i ideoloških shvatanja.³ Bez obzira na različite polazne pozicije i interese, sve kontrarevolucionarne snage imale su gotovo istovetne moralno-političke pozicije: boriti se za očuvanje jugoslovenskog buržoaskog društva, bilo kao buržoaski slobodnog ili kvislinškog. Revolucionarne snage i njihov moral zalagali su se za novo društvo. Zato je bio usmeren na rušenje starog i izgradnju novog moralnog kodeksa i moralne situacije. Pobjeda nad okupatorom i kontrarevolucijom značila je i pobjedu revolucionarnog morala.

Etika treba da odgovori i na pitanje je li bio moguć humanizam u NOR-u i revoluciji,⁴ a ako jeste — kako se manifestovao, koji su mu izvori i snage koje su ga nosile. Mora da se uloži dosta napora kako bismo na osnovu izvora dokazali mogućnost revolucionarnog humanizma i njegovu realnost u NOR-u i revoluciji. Odnos između mržnje i humanizma posebna je oblast istraživanja. U našoj revoluciji razvijana je mržnja,⁵ ali pretežno prema uslovima koji su dehumanizirali čoveka. Sankcije su primenjivane tek onda kada nisu postojali uslovi da se čovek vrati na put čoveštva. Dakle, etika treba da ukaže na izvore, manifestacije, principe, snage koje su afirmisale čovekoljublje, prostriranje i uticaj revolucionarnog humanizma. Ona treba da ukaže i na antihumanizam neprijatelja.⁶

Mnogi etički problemi zahtevaju svoje naučno oblikovanje, a to je neposredni zadatak etike revolucije, koja ima svoj predmet istraživanja, naučne metode i sredstva kojima se služi, a dovoljno i izvora. Zato na pitanje je li moguća etika revolucije — odgovaramo pozitivno, ne samo da je moguća, nego je i nužno potrebna ako se želi uobličiti i naučno zasnovati bogata moralna praksa. To je i put da se ukaže na izvore, snagu, uticaj, obogaćenje proleterskog morala novim vrednostima koje se transformišu u moral socijalističkog društva.

³ Engels kaže da u nekom društvu — misleći na buržoasko — pored religioznog morala »imamo moderno-buržoaski, a uz ovaj opet proleterski moral budućnosti, tako da samo u najnaprednijim zemljama Evrope prošlost, sadašnjost i budućnost već liferuju tri velike grupe moralnih teorija koje važe u isto vrijeme i jedna pored druge« (Anti-Dühring, 95, izd. Naprijed, Zagreb).

⁴ Vidi: J. B. Tito, Govori i članci, knj. XIV, Zagreb 1962, 261.

⁵ Vidi: Borba, 8. X 1942, br. 21 (Istorijski arhiv KPJ, t. I/2, str. 49, članak »Plemenita mržnja«).

⁶ Postoji velik broj neprijateljskih dokumenata u kojima se insistira na antihumanizmu. Odmazde, ubijanje ranjenika, fašistička uputstva — ubijaj radi slave i interesa, pa čak i antihumanizam u taktičkim načelima 7. SS divizije, italijanskih crnih košulja, mađarskih honveda, bugarskih fašista, itd.

II O moralu radničke klase u NOR-u i revoluciji

Radnička klasa istupa i deluje u ime celog društva. U njen moral uključeni su svi ljudski ideali koje vladajuća klasa nije sposobna da ostvari. Vladajuća buržoaska klasa prestaje da radi i postupa u skladu sa sopstvenim moralnim normama i moralnom teorijom koju je zastupala u vreme dok je bila revolucionarna i progresivna. U njenim redovima javlja se hipokrizija, demoralizacija, cinizam. U isto vreme, radnička klasa živi i radi u skladu sa sopstvenim moralnim normama i razvija moralnu teoriju i tako najsnažnije deluje na druge, ubeđujući ih u praksi u vrednost svog morala koji je istovremeno postajao i moral društva u uslovima revolucionarne akcije.

Jugoslovenska radnička klasa nasledila je sva dostignuća humanističke tradicije i sve opšteljudske vrednosti. Njen moral dobio je svoju konkretizaciju u našoj revolucionarnoj praksi. Razvijana su nova shvatanja o ljudskom ponašanju, dužnosti, slobodi, čovečnosti, disciplinovanosti i potrebi izgradnje slobodnijih i humanijih međuljudskih odnosa. U tom procesu došlo je do obogaćenja proleterskog morala novim moralnim shvatanjima i normama ponašanja.

Po svom socijalnom sastavu, prvi partizanski odredi, diverzantske grupe, ilegalci po gradovima širom zemlje — bili su pretežno sastavljeni od radnika. Tako je u avgustu 1941. godine bilo u Kosmajskom partizanskom odredu 94 partizana, a od toga »4 aktivna oficira i podoficira, 32 radnika, 30 seljaka i 28 intelektualaca«. ⁷ U Sloveniji radništvo je dalo veliki broj boraca. Samo »jedan ljubljanski rejon Device M. v. Polju dao je preko 400 partizana, većinom radnika«. ⁸ U Kalničkom partizanskom odredu »došlo je prilično radnika iz Zagreba«. ⁹ U Leskovačkom partizanskom odredu najviše je bilo radnika koji su došli iz Leskovca. U Jablaničkom partizanskom odredu prvi borci bili su radnici i intelektualci, a kasnije su se pridružili i meštani iz sela Puste Reke i Jablanice. Zagorski partizanski odred »bio je sastavljen dijelom od domaćih ljudi, a dijelom od zagrebačkih radnika«. ¹⁰ U fabrikama Rijeke »se vrše dnevno sabotaze, kvarenje mašina, uništavanje materijala itd., kod transporta isto. Naši drugovi vide, ali ne znaju, da se povezuju sa tim borbenim radnicima, koji po svojoj inicijativi to rade«. ¹¹ Tako je bilo i u drugim partizanskim odredima. Prilikom povlačenja iz Srbije, potkraj 1941. godine, većina partizana bili su radnici. Tako su u »Beogradskom, Kragujevačkom, Kraljevačkom odredu većinom bili industrijski radnici« — kaže VK NOV i POJ. ¹² Treba reći da su i moralna shvatanja i odnosi kod seljaka bili nešto slabiji »nego kod radničko-

⁷ IRPJ 1008 — 10/IV 5 — 2 (41) 34.

⁸ Izveštaj CK KP Slovenije od decembra 1941. (Dok. u IRPJ 873/V 1 — 8 (41) 678).
⁹ Izveštaj politkomesara Druge operativne zone Hrvatske od 19. IV 1943. Zbornik dokumenata NOR, t. IX, 3, 479.

¹⁰ Hrvatsko zagorje u NOB-i, Zagreb 1959, 83.

¹¹ Pismo Anke Berus od 14. V 1942. CK KPH — Žene Hrvatske u NOB-i, knj. 1, Zagreb 1955, 93.

¹² Četrdeset godina — sećanja aktivista jugoslovenskog radničkog pokreta, knj. 5, str. 16, Beograd, 1961.

-udarničke grupe — jezgra odreda« — stoji u izveštaju Štaba Kragujevačkog NOPO od 5. oktobra 1941. godine.

I tamo gde su radnici u odredu bili u manjini, njihova shvatanja su dolazila do izražaja, jer su ih širili veoma hrabro, efikasno, dosledno, ličnim primerom i sa uložnim naporima svesnog prihvatanja od svih učesnika NOR-a i revolucije.

Kao borci partizanskih odreda i organizatori ustanka, komunisti su razvijali moral radničke klase, koji je doživljavao svoju materijalizaciju u toku borbe. U opštoj aktivnosti i borbi moralne i humane norme radničke klase dobijale su u partizanskim jedinicama svoju realizaciju i omogućile stvaranje novih vrednosti u toku oružane borbe.

Tako je KPJ u prve partizanske jedinice i organizacije NOB utkivala proleterski moral na kome su bili zasnovani svi odnosi među partizanima i između partizana i naroda. Komunisti Jugoslavije svoja su shvatanja i način ponašanja, kao prvi partizanski borci, unosili u partizanske redove i učinili da moral radničke klase postane konstantno prisutna vrednost za čitavo vreme NOR-a i revolucije.¹³ Proleterski moral obogaćivan je novim vrednostima i time je dobijao u sadržini, masovnosti i efikasnosti delovanja postajući opštevažeći način regulisanja odnosa unutar redova boraca revolucije.

III Moralne norme — jedini regulator odnosa

U partizanskim odredima i svim institucijama i organizacijama NOR-a i revolucije odnosi su bili regulisani moralno-humanim i političkim normama koje je definisala i avangardno ostvarivala Komunistička partija Jugoslavije. I kasnije, kada nastaju pisana vojna i druga dokumenta, kojima se pristupa regulisanju međusobnih odnosa, propisuju norme ponašanja — ostaju kao osnovni regulativi da deluju moralne norme radničke klase.¹⁴ To je bitan kvalitet moralno-političkih i humanih odnosa unutar revolucionarnih snaga. Tu i treba tražiti izvore i mogućnosti zasnovanja i delovanja moralnog fenomena u partizanskim jedinicama 1941. godine. Već su se »u tim prvim danima ustanka izgrađivale norme ponašanja partizanskog borca«¹⁵ na osnovima revolucionarnog morala i humanizma.

Partizanski odredi kao oružana snaga naroda imali su po svojoj organizaciji i zadacima obeležja kraja u kojem su nastali i deštvovali. Svakako

¹³ O tome Jovan Marjanović piše: »Partija je unosila u partizanske odrede jedan nov moral, nova shvatanja, ne samo o junaštvu u borbi već i o disciplini u svakodnevnim odnosima, o drugarstvu, o poštenju, iskrenosti, ljubavi za čoveka« (Ustanak i NOP u Srbiji 1941, Beograd 1964, 409–412).

¹⁴ Navodimo samo neka dokumenta vojnih komandi koji sadrže gotovo sve moralne norme radničke klase: Zadatak narodnooslobodilačkih partizanskih odreda (Bilten GŠ NOPO Jugoslavije, Zbornik NOR-a, t. II, str. 11–13); Uredba o kaznama u Posavskom NOPO od oktobra 1941. (Zbornik NOR-a, t. I, str. 161–165); Pravila GŠ NOPO Slovenije od sredine jula 1941. (Zbornik NOR-a, t. VI, 1, dok. 5); Pismo PK KPJ za Makedoniju nižim štabovima od 1941. (Istorijski arhiv KPJ, t. VII, dok. br. 51).

¹⁵ Rodoljub Čolaković, Zapis iz oslobodilačkog rata, knj. 1, Zagreb 1961, 352–353.

da je to bilo od značaja za ispoljavanje samoinicijative u stvaranju vrednosti u koje se slivaju tekovine koje su naši narodi i narodnosti stvorili u borbi za slobodu. Međutim, nikada se nije zanemarivala opštost jugoslovenskog revolucionarnog pokreta. U tom pravcu su svoju aktivnost razvijali komunisti širom zemlje. Zahvaljujući KPJ lokalne vrednosti slivale su se u opšteljudske vrednosti svake nacije i nacionalnosti i svih zajedno ujedinjenih u naporima da ostvare slobodu i bolje uslove življenja.

IV Način stvaranja partizanskih jedinica i moral radničke klase

Još pre početka oružanog ustanka i stvaranja partizanskih jedinica, KPJ je radila na organizovanju oružanih vojnih grupa koje su vršile borbene akcije i sticale prva vojna znanja. Istovremeno je u njima razvijan i novi moral i zasnivani revolucionarni odnosi. U srezu Šavnik, odmah po formiranju udarnih grupa 1941. godine, posvećivana je velika pažnja »moralnom liku njenih pripadnika, i upravo u grupama i počinje izgradnja lika«¹⁶ budućeg borca oslobodilačke armije naroda Jugoslavije.

Prilikom prijema u partizane vodilo se računa i o moralnim kvalitetima svakog čoveka. U Crnoj Gori bilo je postavljeno da oni koji su »kompromitovani u narodu, čija je prošlost prljava ne mogu biti primljeni u partizanske jedinice«.¹⁷

Partizanske jedinice bile su sastavljene od dobrovoljaca. Već sama ta činjenica »nam jedno dokazuje da tu imamo posla s ljudstvom visokog morala«¹⁸ koje je spremno na podvige, na svesno podnošenje teškoća i savesno izvršavanje postavljenih zadataka. Uz ostalo, zato su partizanski odredi i mogli da postanu žarišta oslobodilačke borbe »svih naroda Jugoslavije«, kako se ističe u pismu Okružnog komiteta KP Hrvatske za Karlovac od avgusta 1941. god.¹⁹ Bila je ostvarena potpuna dobrovoljnost stupanja u partizanske odrede, a što se pozitivno odrazilo na ispoljavanje hrabrosti, discipline i moralnog ponašanja.²⁰ Ukazujući na moralni lik čoveka, koji može biti partizanski borac, u proglasu štaba NOPO »Dragiša Mišović« kaže se da biti partizan »je najveća čast — to znači biti predan i hrabar borac protiv fašizma i njegovih slugu, to znači biti najbolji borac za interese naroda«.²¹ U svom uputstvu od septembra 1941. godine CK KP Hrvatske ukazuje na to da

¹⁶ Branko Perović, Teritorija sreza Šavnik 1941. (Ustanak naroda Jugoslavije 1941, knj. 1, izd. VIZ-VD, 1963, 244).

¹⁷ Dokument u IRPJ 342/III 2—52 (41) 40. O tome se govori i u izveštaju štaba Kosmajskog odreda GŠ NOPO Srbije od 28. VIII 1941, gde pored ostalog stoji: »da su bili isterani iz odreda svi oni koji su se priključili partizanima prvih dana ustanka, a po svojoj prošlosti i kasnijim ponašanjem nisu mogli biti partizani« (Dok. u IRPJ 1810/IV 4—1 (41) 34).

¹⁸ Kratak tečaj za partizanske komandire u Sloveniji, Zbornik NOR-a, t. VI, 1, str. 177, dok. br. 81.

¹⁹ Zbornik NOR-a, t. V, 1, dok. br. 11.

²⁰ Vidi o tome u dokumentu u Arhivu VII reg. br. 4/1, k. 1641.

²¹ Isto, k. 1641.

partizan može biti samo iskreni narodni borac, kome leže na srcu interesi naroda i koji je voljan »da se podvrgne disciplini partizanskih odreda, koji je odan ideji narodnog oslobođenja« i spreman je dati svoj život za slobodu.²²

Dobrovoljnost pristupanja partizanskim jedinicama i ostalim organizacijama i ustanovama NOP-a imala je uticaja i na moralno stanje i moralne odnose. Borci su svesno preuzimali dužnosti, shvatajući svoje mesto i ulogu u oružanoj borbi. Radi toga je i bio moguć pravilan i humani odnos među borcima revolucije i »osećanje ratnog drugarstva naročite vrste, one, koja se može izgraditi samo u vojsci u kojoj su ljudi pošli dobrovoljno«. ²³ Razume se da nije bilo sve samo u dobrovoljnosti nego i spremnosti da se prihvati svesno određeni način odnosa, da se sagledaju dužnosti prema sebi, drugima, slobodi, revoluciji.

Način stvaranja partizanskih jedinica, njihov sastav i zadaci, oblici delovanja, cilj koji su ostvarivale i neprijatelj protiv koga su vodile borbu — uticali su na stvaranje novog morala i političkih shvatanja boraca revolucije.

V *Revolucionarni preobražaj starih moralnih shvatanja*

Rat i revolucija učinili su bitne promene u načinu života ljudi. Čovek je stavljen u posebne uslove. Došlo je do njegovog intenzivnijeg ispoljavanja, do menjanja navika, shvatanja i običaja. Stari odnosi u kojima se godinama kretao počeli su naglo da se ruše, da nestaju pod udarcima revolucionarnog pulsiranja novog života. Zato je morao da se angažuje u shvatanju novog, jer ga je realnost borbe bacala u talase traženja sopstvenih rešenja u okvirima borbe za slobodu.

Svojim ponašanjem članovi Partije pomagali su ljudima da se pravilno orijentišu, da nađu svoje mesto, da usvoje revolucionarne norme ponašanja, da prevaziđu uski horizont gledanja na ulogu u društvu. Postajali su i aktivni činioци menjanja starih društvenih odnosa. Nastojali su da prihvate norme i moralno-politička shvatanja koja je u svojoj delatnosti afirmisala KPJ.

Stare norme i shvatanja nisu mogli više da egzistiraju. Lomljene su moralne predrasude na putu ka stvaranju nove moralne situacije. Nastojanja okupatora i kontrarevolucionarnih snaga da produže trajanje starih moralnih shvatanja i utiču na ljude kako bi ih time odvratili od revolucije — bila su bezuspešna. Pozivanje na patrijarhalni moral, na religijska shvatanja, na bežanje od novotarija, moglo je da ima uticaja samo tamo i dotle dok nisu stigle revolucionarne snage i nije proširena delatnost KPJ.²⁴ Neprijatelj je širio laži o partizanima, o ciljevima NOP-a, o tome da partizani uništavaju crkve, religiju, ne poštuju

²² Zbornik NOR-a, t. V, 1, dok. br. 22.

²³ R. Čolaković, Zapis iz oslobodilačkog rata, knj. 1, 210.

²⁴ U fašističkom *Novom vremenu* od 3. VIII 1941. Mladen Bobić u članku »Savremeni zadaci naše omladine«, pored ostalog, piše: »Vera u boga na suprot bezbožničkom materijalizmu. To mora biti osnovni postulat njen. Ne zaboraviti pri tom na neprekidnu istorijsku vezu naše crkve i našeg naroda [...]« (IRP) — Biblioteka N). »Protu-

porodicu itd. Tako su četnički »agitatori, mahom ljudi problematični, toliko [su] truda ulagali da partizane koje su oni sve bez razlike nazivali komunistima predstavili kao bezbožnike, rušioce porodice i morala, privatne svojine, kao ljude opasne kojih se treba čuvati.«²⁶

Narod je uviđao prave ciljeve koje je neprijatelj hteo da postigne pozivajući se na stare običaje, shvatanja i ponašanja. Mogao se na delu da uveri da kontrarevolucionari, zajedno sa okupatorom, jedno govore, a drugo rade, da se zalažu za stare običaje i moral, a u stvari na svakom mestu narušavaju porodične odnose, razvijaju blud, pljačke i ubistva. Nesklad između reči i dela i neljudsko ponašanje i zločinačke akcije bili su najbolji dokaz njihovih laži, pokušaja obmane i sl. Zato je stanovništvo odbacivalo gotovo sve ono što su govorili i za šta su se zalagali neprijatelji naše revolucije. Ljudi su odbacivali stare moralne norme, običaje i oslobađali se raznih predrasuda u gledanju na čoveka, političku vlast i svoje mesto u zajednici.

U revoluciji je vršena veoma brza društvena polarizacija na one koji su nacionalno i socijalno vezani za nešto novo i one koji su ostali konzervativci, ispoljavajući se kao izdajnici naroda, bez obzira na fraze kojima su nastojali da prikriju izdajstvo.

Stare moralne vrednosti nepovratno su gubile smisao: u tim vrednostima revolucionarno vreme nije moglo da nađe oslonca. Zato su tražene promene i zasnivanje novih društveno-ekonomskih i moralnih osnova ljudskog življenja.

Pored buržoasko-fašističkih moralnih normi nastavile su da egzistiraju i feudalno-religiozne moralne norme i običaji. Trebalo je imati dosta strpljenja i revolucionarne upornosti, konstantnog angažovanja i rada da bi se prevazišla i negirala stara moralno-politička, religiozna i ideološka shvatanja. Njihovom negacijom trebalo je spasiti ljudske vrednosti koje su stvorili narodi u istoriji postojanja klasnog društva i borbe za nacionalnu i ljudsku slobodu.

Teškoće rušenja starih društvenih normi ispoljavale su se i u težnji neprijatelja da zaustavi revolucionarni proces ne birajući sredstva. Služio se propagandom, obmanom, pretnjama, fizičkim uništavanjem i pokušajem jačanja religijskih osećanja i svesti. Posebno se angažovao u čuvanju patrijarhalnog morala i odnosa u porodici. Shvatio je da sve veći broj žena prihvata ideje revolucije i učestvuje u borbi, pa je lažima i klevetama hteo moralno da degradira žene-borce i tako utiče na opredeljenje drugih da stupe u borbu. Međutim, pravilnim odnosima između drugova i drugarica u jedinicama i na terenu u korenu je one-

mačio sam da je pojava partizana jedan neprekidan akt banditizma i terora koji se ne ustručava uzeti živote i nevinim ljudima: ženama, djeci i poštenim i vrijednim građanima« (Fašistička organizacija Vodiče - Federalu u Zadru, od 27. IX 1942. VII JNA br. reg. 38/3-2, k. 565a). Navodimo još samo dva napisa iz *Novog vremena*, i to od 12. VIII 41. i 2. VIII 41. gde se vidi pokušaj da se partizani prikažu kao pljačkaši: »Komunisti pljačkaju u Obrenovcu« i »Krvavi komunistički zločini u okolini Jagodine«. Po dru Lazaru Prokiću partizani su »pitomci raznih zatvora i kaznenih zavoda koji su iskoristili naš ratni kaos i odbegli« i »elementi koji su imali da odgovaraju pred zakonom za svoje krivične radnje i odbegli u šume tražeći spas«. Takvi su partizani po ovom uvaženom fašističkom doktoru.

²⁶ R. Colaković, *Zapisi iz oslobodilačkog rata*, knj. 1, 353.

• mogućena neprijateljska lažna propaganda. Potencirao je neprijatelj i fatalističke poglede na život i smrt, razvijajući shvatanje o sudbini itd. Razume se, služio se i postojanjem raznih vera i nacionalnosti, raspirujući netrpeljivost.

Promene u shvatanjima ljudi događale su se snagom primera, ideja, humanim i moralnim ponašanjem, revolucionarnim porukama, borbom i stvaranjem novih odnosa u redovima boraca revolucije.

VI O izvorima za etiku revolucije

U dosadašnjem radu na sakupljanju, čuvanju i obradi istorijske građe koja se odnosi na NOR i revoluciju postignuti su značajni rezultati. Danas raspoložemo bogatim arhivskim fondovima, napisan je velik broj monografija, hronika, a imamo i značajnih naučnih ostvarenja u konstituisanju savremene istorije naroda i narodnosti Jugoslavije.⁸⁶ Formiran je i veliki broj naučnih kadrova, a povećano je i interesovanje za proučavanje svih domena oslobodilačke i revolucionarne borbe. Imajući sve to u vidu, možemo biti zadovoljni dosadanjim rezultatima bar što se tiče broja sakupljenih izvora i objavljenih naučnih dela iz oblasti istorije, ali ne i iz drugih naučnih oblasti: politikologije, sociologije, etike, prava, estetike, muzikologije, ekonomije, etnografije itd. U izvorima se govori o vojnim dejstvima i svim vidovima otpora okupatoru i kontrarevolucionarnim snagama, ukazuje na političke odnose (držanje i delovanje građanskih političkih partija, stvaranje organizacija Narodnooslobodilačkog fronta i Narodnooslobodilačkog fonda, masovnih antifašističkih organizacija, pojavu raznih političkih parola, širenje glasina, oblike i sredstva neprijateljeve propagande; delovanje partijskih organizacija na tumačenju ciljeva narodnooslobodilačke borbe, aktivnost partizanskih jedinica na političkom i kulturno-umetničkom planu;⁸⁷ ukazuje se na spregu svih kontrarevolucionarnih snaga pod okriljem okupatora; iznose podaci o rušenju stare i stvaranju nove revolucionarne vlasti; ukazuje se na ekonomsku situaciju na slobodnoj teritoriji i stanju stanovništva u okupiranim gradovima i krajevima; opisuje napor narodnooslobodilačkih odbora na organizovanju prosvetne i obrazovno-kulturne delatnosti⁸⁸) itd. U izvorima možemo naći i sva osnovna pitanja revolucionarnog morala i etike jer se ukazuje na delovanje moralnih normi revolucionarnog pokre-

⁸⁶ Računa se da ima više od šest miliona dokumenata prvog reda u arhivama, naučno-istraživačkim i muzejskim ustanovama (V.: Preporuke sa savetovanja o sakupljanju, čuvanju i obradi istorijske građe iz NOR i revolucije, Izd. »Četvrti jul«, 1969. godine). U Arhivu CK KPJ nalaze se 5562 dokumenta prvog reda; VII JNA izdao je deset tomova Zbornika dokumenata i nastavlja ovu delatnost; gotovo svi instituti za savremenu istoriju i radnički pokret izdali su zbornike dokumenata i druge publikacije u kojima se govori o izvorima o NOP-u i revoluciji.

⁸⁷ Vidi materijale sa simpozijuma objavljene u knjizi »Kulturni život u JNA«. (Politička uprava, Beograd 1975) i Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije, Split 1975, t. III, 661-759).

⁸⁸ Vidi: list *Oslobođenje*, organ ZAVNOBiH-a, od januara 1944. Arhiv KP Bosne i Hercegovine, t. I, 1, str. 103; Istorijski arhiv KPJ, t. I, 2, 363, Beograd 1949; *Narodno oslobođenje*, organ AVNOJ-a; *Nova Jugoslavija*, br. 1, 1944; *Mladi krajišnik*, br. 1, avgust 1943, list u IRPJ, N. 934, itd.

ta, na njihovo važenje, prihvatanje i bogaćenje. Iako rasuti po mnogim dokumentima, nalazimo dovoljno podataka za konstituisanje moralnih vrednosti jugoslovenske socijalističke revolucije. U izveštajima partijskih organizacija i drugim dokumentima nalazimo i pitanja kritike i samokritike kao moralno-političkog čina.²⁹ Nisu ostala nedodirnuti i ostala pitanja morala i etike. Zato su ti izvori od značaja i za konstituisanje etike revolucije.

Polazeći od do sada prikupljenih izvora, može se videti kako je bila velika uloga moralne svesti u NOR-u i revoluciji, primjeri isticanja moralnih i humanih vrednosti, važenje revolucionarnog morala i nestajanje mnogih elemenata buržoaskog morala, itd.

VII Izvori nastali pre drugoga svetskog rata

Mnoga partijska, skojevska i sindikalna dokumenta govore o političkoj i revolucionarnoj delatnosti našega radničkog pokreta, ali u njima srećemo i podataka iz oblasti revolucionarnog morala i humanizma. Navodimo samo neke od njih: opisuje se držanje pred klasnim neprijateljem, govori o potrebi drugarskih odnosa u Partiji i drugim revolucionarnim organizacijama, o moralnom i humanom ponašanju kao uslovu sticanja poverenja masa, o disciplini, revolucionarnosti, ličnom životu³⁰ itd. Iz njih možemo da saznamo o svim vidovima kritike jugoslovenskog buržoaskog društva i fašističkog tipa morala koji su širili profašistički elementi u zemlji (ljotičevci, ustaše i drugi petokolonaši). Nalazimo i opisivanje moralnih vrednosti u napisima o učešću Jugoslovena u oktobarskoj i mađarskoj revoluciji,³¹ španskom građanskom ratu,³² prihvatu bugarskih i mađarskih komunista i revolucionara,³³ o stvaranju radničkih i omladinskih bataljona za odbranu zemlje i drugih zemalja kojima je pretio fašizam itd. Sve te vrednosti preno-

²⁹ Vidi članak pod naslovom »O kritici i samokritici« objavljen u organu KP Hrvatske *Naprijed*, br. 8, od 9. VI 1943. (Dokumenti historije KPH, knj. III, svezak 1, str. 103–104, Zagreb 1951), *Borba*, br. 16, od 20. XI 1941. Istorijski arhiv KPJ, t. I, 1, 306, Istorijsko odeljenje CK KPJ, Beograd 1949.

³⁰ U *Proleteru* od avgusta 1937. god. objavljen je članak »Za proletersku seksualnu etiku« u kome se ukazuje na neka pogrešna shvatanja toga pitanja u Partiji i traži lenjinski stav. To je težnja ka pravilnom shvatanju ličnog života komunista. (*Proleter*, br. 9, str. 6 i 7, avgust 1937). Na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ, u Zagrebu oktobra 1940. godine, govori se o liku komunista i drugim moralnim vrednostima radničkog pokreta (V.: *Komunist*, oktobar 1946, 85–100).

³¹ O tome govori veliki broj dokumenata u Arhivu KPJ koji predstavljaju poseban fond. Istina, o učešću Jugoslovena u mađarskoj socijalističkoj revoluciji ima malo podataka.

³² Postoji posebna Zbirka građe o učešću Jugoslovena u španskom građanskom ratu. Sređeno je više od 1000 karakteristika za borce Jugoslovene. Poznato je da se u tim dokumentima nalaze i podaci o moralnim vrlinama i namana (V.: Đ. Momčilović: Neki problemi arhivske građe CK KPJ iz perioda NOR, referat na Savetovanju o sakupljanju, čuvanju i obradi građe NOR i revolucije, str. 25–26; *Dušanica Nađ*, Kosta Nađ, vojnici tri armije, *Proleter*, Bečej 1971. Španija 1936–1939, Beograd 1971).

³³ *Kosta Mitrović*, Pod kulom Vršačkom, Novi Sad 1969, 17–18; *Anka Mikota-Supanc*, Sklanjanje mađarskih emigranata, Četrdeset godina, knj. 1, 37.

šene su na radne mase i rodoljube.³⁴ Prilikom proslava međunarodnih praznika radničke klase dolazi do manifestacije solidarnosti i internacionalizma.³⁵ Tako su postajale svojina eksploatisanih i ugnjetenih revolucionišući i odnose u zemlji i dobijajući internacionalno važenje.

U partijskoj štampi, časopisima, leclima, proglasima, direktivnim pis-mima, kongresnim i konferencijskim dokumentima, rezolucijama, referatima i zaključcima, korespondenciji između CK KPJ i Kominterne, izvještajima iz zatvora i logora i nizu drugih izvora nalazimo mnoga pitanja iz domena revolucionarne etike. Još za vreme pripreme za stvaranje naše Partije 1919. godine ukazuje se na pitanja proleterskog morala i humanizma. Na Prvoj konferenciji grupe komunista »Pelagićevaca« 1919. godine usvojeni su dokumenti u kojima se ističu problemi delovanja u sferi etike i morala.³⁶

List *Dimitrovac*, organ španskih boraca, opisuje mnoge moralne vrline Jugoslovena u španskom građanskom ratu. To se vidi iz reči Blagoja Parovića Šmita, delegata KPJ, upućenih Jugoslovenima: »Budite primjermom discipline, odvažnosti, junaštva i skromnosti.«³⁷ Opisuju se herojska dela, internacionalizam, kolektivnost, drugarstvo i revolucionarnost.³⁸ Gotovo svaki broj *Proletera*, *Vjesnika*, *Istine*, *Srpa* i *čekića*, *Klasne borbe*, *Komunista*, *Dela*, i drugih časopisa i listova, donosio je napise u kojima se direktno ili posredno ukazuje na moralne probleme, na važnost ponašanja i poštenja komunista i ostalih revolucionarnih boraca. Veoma je interesantan napis Generalnog sekretara KPJ, Josipa Broza Tita, o kadrovima. U članku se navode gotovo sve moralne norme koje članovi Partije treba da poštuju i da se po njima vladaju. Ukazuje se na to da se ne može »odijeliti politički rad člana Partije od njegovog ličnog života«. »To je prvi uslov da komunista dobije poverenje masa.«³⁹ Ovdje se ističu i druge vrline komunista.

Veoma je zapaženo isticanje i moralnih problema u referatu Generalnog sekretara KPJ na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ. Govori se da je za Komunističku partiju vrlo važno »kakvi su odnosi među drugovima«, jer od tih odnosa »mnogo zavisi uspjeh rada Partije.«⁴⁰ S obzirom na stanje u Partiji, a posebno u rukovodstvima, zalaže se da se među rukovodećim kadrovima razvijaju novi odnosi i ističe se da »ako među drugovima, osobito rukovodiocima, nema onog toplog drugarstva koje treba da nas veže u zajedničkoj borbi za zajedničke ciljeve, onda će

³⁴ V.: *Veljko Vlahović*, Internacionalizam KPJ na delu, *Socijalizam*, br. 2/1959, 46–48.

³⁵ V.: *Mladen Iveković*, Iz partijskog rada u Zagrebu, Četrdeset godina, knj. 3 (I deo), 48; *Grga Jankež*, Proslava celog Zaječara, Četrdeset godina, knj. 1, 250–251; *Otokar Keršovani*, Praznik borbe, rada i budućnosti, Izbor članaka, Kultura, Beograd 1960, 211; *Drago Krdlija*, U Sarajevu između 1929. i 1932, Četrdeset godina, knj. 2, 41.

³⁶ V.: Deklaraciju Osnivačke konferencije Pelagićevaca, u knjizi: Četrdeset godina – Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog radničkog i revolucionarnog pokreta, knj. 1, Beograd 1961, 41–49.

³⁷ Dokumentat u IRP – mikrofilm 115, traka 449, snimak 117.

³⁸ V.: Crta iz Drugog voda, bataljona »Dimitrov«, juli 1937; »Borišić Mijo-Gapo«, isto; *I. Gošnjak*: I. vod čete »Matija Gubec«, *Dimitrovac*, br. 7; Vidi i ostale brojeve *Dimitrovca*.

³⁹ *J. B. Tito*: Briga o kadrovima, *Proleter*, maj 1939.

⁴⁰ Materijali sa Pete zemaljske konferencije KPJ, *Komunist*, br. 1, 1946, 93–94.

stradati uspjeh te borbe, jer ne može biti da neko mrzi svog druga, a da on u isto vrijeme iskreno voli stvar za koju se bori« i iz toga se izvlači zaključak da nedrugarstvo, neprincipijelnost i nepoverenje »nisu svojstva komunista«. ⁴¹

O moralno-humanim vrednostima govori se i u mnogim dokumentima sa robije i iz koncentracionih logora. I u sudskim dosjeima ima dosta značajnih podataka o držanju komunista pred klasnim neprijateljem. ⁴²

VIII Izvori nastali u NOR-u i revoluciji

Specifičnost naše revolucije imala je odraza na način pisanja dokumenata i njihovu sadržinu. Izveštaji su morali biti kratki, šifrovani, navođeni mnogi pseudonimi i skraćenice, u njima često nije mogla biti data atmosfera u kojoj se delovalo itd. Sve to otežava rad da se u dokumentima pronađu zrnca za oblikovanje istorije i moralno-humanih vrednosti. I pored malobrojnosti i škrтости dokumenata, jasno se zapaža koliki je značaj pridavan moralno-političkim činionicima u NOR-u i njihovom uticaju na svestranu aktivnost boraca i naroda.

Partijska dokumenta kao izvor za etiku NOR-a i revolucije

Gotovo u svim partijskim dokumentima pokreće se ili ukazuje na moralni stav, moralni sud, kritiku i samokritiku ili neko drugo moralno-političko i etičko pitanje. Prvi proglašio upućeni narodu i radničkoj klasi govore o rodoljublju, ⁴³ revolucionarnoj dužnosti, ⁴⁴ ponosu, izdajstvu i sluganstvu jugoslovenske buržoazije fašističkim okupatorima, itd. U direktivnim pismima, rezolucijama, zaključcima, parolama, izveštajima i sl. ukazuje se na dužnost pojedinaca i organizacija, na potrebu prilagođavanja načina i oblika borbe, na važnost moralno-humanog i pravilnog političkog ponašanja i na niz drugih obaveza i vrlina. Svoja shvatanja i ponašanja komunisti su prenosili na ostale. U praksi su primerom dokazivali svoje vrline i tim putem najsnažnije uticali na druge da ih slede u oslobodilačkoj i revolucionarnoj borbi.

Partijski izveštaji jedinica i organizacija bogati su podacima o nastajanju i važenju moralno-humanih vrednosti. Govori se o vrlinama komunista, članova SKOJ-a, partizanskih boraca, antifašista i svih

⁴¹ Isto.

⁴² V.: *Dragan Marković, Ljubiša Ristović*, Pred nepriznatim sudom, Beograd 1961.

⁴³ V.: Proglas CK KPJ od maja 1941, 22. juna 1941. i 12. jula 1941. godine. U Proglasu od 22. juna pozivaju se komunisti Jugoslavije da se spremaju za odlučni boj, a narod da krene putevima svojih slavni predaka, da krene putevima svojih nacionalnih velikana (Zbornik dokumenata NOR-a, t. I, knj. 1, str. 17). V.: Proglas PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu (Dokumenti istorije omladinskog pokreta Jugoslavije, t. I, knj. II, 1941–1942, Beograd 1954, str. 179).

⁴⁴ Ukazujući na teške zadatke koji stoje pred KPJ da organizuje ustanak naroda, u Proglasu od 12. jula 1941, kaže se: »od komunista se traži da budu hrabri, uporni i brzi u akcijama, jer tu je u pitanju čast naše Komunističke partije kao najborbenijeg odreda radničke klase, tu je u pitanju čast našeg naroda« (Zbornik, t. I, 1, str. 20–21).

pripadnika revolucije. U izveštaju Sedme banijske brigade od 16. decembra 1942. godine kaže se da su partijci »hrabri, požrtvovani i imaju lični uticaj među partizanima«, pa se ističe »da su partijci najbolji partizani«. ⁴⁵ Na Prvoj partijskoj konferenciji užičkog okruga, u novembru 1941. godine, istaknuto je da su »najhrabriji i najdisciplinovaniji borci za slobodu i nezavisnost otadžbine bili članovi naše Partije, da su svuda i na svakom mestu služili primerom i time cementirali jedinstvo, dobrovoljnu disciplinu i nepokolebljivost u borbi za uništenje krvavog fašizma«. ⁴⁶ Prva Dalmatinska brigada imala je istaknute komuniste-borce. Izveštavajući CK KPJ, partijska organizacija brigade smatra najvećim uspehom u radu to »da su svi partijci postali pošteni borci, dobri borci«, da su »primerni u životu i borbi«, a iz izveštaja Edvarda Kardelja drugu Titu od 14. decembra 1942. godine saznajemo da »što se tiče moralne visine našeg partijskog aktiva, moram da kažem da se pokazao vanredno dobar. Drugovi istraju na svojim položajima i uporno rade dalje. Naročito su pokazali primere prekrasnog heroizma drugovi u Štajerskoj, Gorenjskoj i samoj Ljubljani«. ⁴⁷ Izveštavajući PK KPJ za Srbiju, 21. januara 1942. godine, OK KPJ za Niš kaže da su prihvaćeni novi, mladi kadrovi koje treba izgrađivati ali da su »zdravi, pošteni i hrabri ljudi«. ⁴⁸ Politodjel Treće divizije ukazuje da »u borbi članovi Partije čine čuda od junaštva ličnim zalaganjem i samoprijegom«. ⁴⁹

U partijskim pismima, direktivama i instrukcijama nalazimo pokušaje kodifikacije novonastalih moralnih vrednosti, potenciranja rada na sagledavanju svega novog i njegovog uopštavanja, praćenja afirmacije svih vrednosti i njihova uticaja na sve domene oružane borbe i partijsko-političke, kulturne i druge aktivnosti. Od posebnog je značaja pismo CK KPJ od 29. januara 1942. godine u kome se sreću prvi značajniji pokušaji oblikovanja moralnih vrednosti. U pismu se govori kakav treba da bude član Partije kao partizan: »primer hrabrosti, požrtvovanosti, nesebičnosti, discipline, mudrosti u čuvanju ljudi, trezvenosti, dobar drug, nosilac optimizma, borac protiv panikerstva, malodušnosti, uvijek spreman na izvršenje najtežih zadataka«. ⁵⁰ Pismo je imalo veliki odjek u partijskoj organizaciji. U svojim direktivnim pismima preneli su ga PK KPJ za Crnu Goru i Boku, ⁵¹ PK KPJ za Makedoniju, ⁵² OK KPJ za Požarevac, PK KPJ za Srbiju, OK KPJ za Srem ⁵³ i druga rukovodstva. Veoma interesantna pitanja pokreću u svojim okružnicama PK KPJ za Srbiju i OK KPJ za Niš. ⁵⁴ Tamo se pretežno insistira na moralnim

⁴⁵ Dokumentat u Arhivu VII JNA, reg. br. 21-1/2, k. 815.

⁴⁶ Istorijski arhiv KPJ, t. I, 1, str. 211-212.

⁴⁷ Zbornik dokumenata NOR, t. II, 7, dok. 24, str. 174.

⁴⁸ Isto, t. IX, 1, str. 84.

⁴⁹ Dok. u Arhivu VII JNA, reg. br. 2-3/5, k. 755a.

⁵⁰ Dok. u Arhivu VII JNA, reg. br. 2/1, k. 1978.

⁵¹ Zbornik, t. III, 2, str. 222.

⁵² Istorijski arhiv KPJ, t. VII, str. 202.

⁵³ Dok. u Arhivu VII JNA, reg. br. 3-1, k. 6.

⁵⁴ V. okružnice OK KPJ za Niš, dokumenti u Arhivu CK SK Srbije, br. 8575, 8576 i 8577.

vrednostima komunista i ostalih boraca. O moralnim vrlinama i pokazanim vrednostima u toku čuvene neprijateljske ofanzive na Kozaru saznajemo i iz zapisnika sa konferencije partijskih aktivista sa Kozare.⁵⁵ Već srećemo i kritičke osvrtne na pojavu birokratizacije partijskih rukovodstava, komandi jedinica i organa vlasti.⁵⁶ Slede i kritike pojava anarhizma,⁵⁷ lokalizma i partikularizma.⁵⁸

Ukazuje se i na metode, oblike i sredstva moralnog vaspitanja, izgradnje moralnog lika boraca revolucije, moralno-političkog lika komunista i skojevaca.⁵⁹

Moralne vrednosti u vojnim dokumentima

U sadržini čisto vojnih dokumenata nalazimo mnoge moralne norme i stvorene vrednosti. Još jula 1941. godine Glavni štab NOPO Slovenije izdaje uputstvo u kome se ukazuje na dužnosti i prava partizana, na ciljeve i način vođenja borbe. U poglavlju o dužnostima i pravima partizana, pored ostalog, stoji: »partizan mora imati čvrst karakter, mora biti iskren prema komandantu i drugovima, duboko odan oslobodilačkoj stvari slovenačkog naroda i radnih masa, strpljiv i pun samosavlđivanja u svakidašnjim naporima, mora biti hrabar, inicijativan, hladnokrvan, odlučan u borbi s neprijateljem, skroman, nesebičan, druželjubiv u odnosu prema svojim drugovima«. ⁶⁰ Slično propisivanje normi partizanskog života imamo i u Uredbi o disciplini Posavskog partizanskog odreda.⁶¹ Na to je ukazao i Pokrajinski štab partizanskih odreda Makedonije. S obzirom na značaj istaknutih moralnih vrlina, navode se u celini:

»e) Među partizanima treba do maksimuma razviti druželjubivost, požrtvovanje i hrabrost — odlike koje masama ulivaju mnogo poverenja; ž) Samoinicijativu za vođenje akcija, za borbu i uređivanje svog života u logoru treba razvijati marljivo, kako u samim četama tako i kod pojedinih partizana;

⁵⁵ V. zapisnik sa ove partijske konferencije koji se nalazi u Zborniku dokumenata NOR, t. IX, 2, dok. br. 13.

⁵⁶ Partijsko rukovodstvo Svrlijskog NOPO uvelo je partijsku kancelariju i bilo je oštro kritikovano od PK KPJ za Srbiju. V. kritiku birokratizma u organu CK KP Hrvatske, Dokumenti historije KP Hrvatske, knj. III, sveska 1, str. 103.

⁵⁷ Direktiva PK KPJ za Srbiju od januara 1942. (Zbornik, t. IX, 1, str. 75–76).

⁵⁸ Izveštaj politkomesara Prvog prolet. bataljona Hrvatske od 19. VI 1942. (Dok. u Arhivu VII JNA, reg. br. 12–1/16, k. 103–B).

⁵⁹ Ukazujemo samo na neka dokumenta u kojima se govori o izgradnji moralnog lika člana Partije i partizanskog borca: Polumesečni izveštaj o partijskom radu 31. divizije od 4. VII 1944. CK KP Slovenije. (Dok. u Arhivu VII JNA br. 191/64); Izveštaj Četvrtog bataljona Druge brigade o partijskom radu. (Dok. u Arhivu VII JNA, reg. br. 7–1/1, k. 736); Pismo OK KPJ za Leskovac članovima Partije aprila 1944. (Dok. u IIRP Srbije OKL-67); Instrukcija CK KPJ od maja 1942. (Zbornik, t. II, 4, dok. br. 3); Izveštaj politkoma IV prol. brigade od 28. VIII 42. (Dok. u IRPJ 1013/IV, 1–27 (42) 409). V. još: Izv. politkoma I vojv. brig. od 21. VIII 43. (Dok. u IRPJ 5213/V, 1–40 (43) 179); Izv. OK KPJ za Dalmaciju od 16. III 44. u Arhivu VII JNA, br. 345/1, k. 522).

⁶⁰ Zbornik, t. VI, 1, str. 25.

⁶¹ Isto, t. I, 1, str. 161–165.

z) U svom ličnom životu svaki partizan treba da služi za primer kako u svojoj četi tako i u dodiru sa masama. *Pijanstvo, kockanje, krađu, nemoralni život zabraniti i strogo kažnjavati* [...].⁶² (kurz. M. M.)

Moralne vrednosti nalaze se i u Poukama iz partizanskih akcija i borbi vođenih na teritoriji Srema, od 22. maja 1942. godine.⁶³ I štab Prvog šumadijskog NOPO izradio je i uputio uputstvo za vojno-politički rad u odredu u kome su istaknute mnoge moralne vrline, dužnosti i prava partizanskih boraca.⁶⁴

Od interesa je da se navede i uputstvo Privremene vrhovne komande nacionalnooslobodilačke vojske Crne Gore i Boke od 23. jula 1941. godine, gde se insistira na moralnim osobinama partizana i ukazuje na ciljeve oslobodilačke borbe. U svakoj rečenici kao da se manifestuje shvatanje revolucionarnog humanizma. Zar o tome očito ne govore ove reči:

»u našoj narodnoj vojsci ljudi nijesu sredstva koja se bacaju na klanicu bez obzira na žrtve. Mi se borimo za ljude, za narod i zato čuvamo ljude, čuvamo narod [...].« »I za nas važi u najvećoj mjeri pravilo da uništavamo neprijatelja uz najmanje naše žrtve.«⁶⁵

O revolucionarnom humanizmu u odnosu prema zarobljenom neprijatelju postoje brojni izvori. Npr., u naredbi Vrhovnog komandanta NOPOJ insistira se na pravilnom i humanom stavu prema zarobljenom neprijatelju. O tome u naredbi piše:

»1) Pod pretjnom kazne smrti zabranjuje se odgovarati na te zločine (okorelih četničkih zlikovaca koji su hvatali i ubijali partizane — M. M.) sličnim protivmerama koje nisu dozvoljene u partizanskim redovima: a) maltretiranje, prebijanje ili bilo kakvo ispoljavanje lične mržnje prema zarobljenicima koji padaju u naše ruke [...].«⁶⁶

Stvaranjem regularnih partizanskih jedinica — brigada i divizija — i dalje su ostale da deluju mnoge moralne norme. O tome govore dokumenta tih jedinica. Poseban odnos je bio prema ranjenom partizanskom borcu. O tome kakav je odnos bio prema ranjenicima i bolesnicima govore i dve velike bitke na Neretvi i Sutjesci.⁶⁷ U svim vojnim naređenjima dominirao je ranjeni borac. To je izraz humanističkog stava prema vrednosti čoveka — borca.⁶⁸

⁶² Istorijski arhiv KPJ, t. VII, str. 132.

⁶³ Zbornik dokumenata NOR, t. I, 6, str. 58–69.

⁶⁴ Isto, t. I, 7, dok. br. 361.

⁶⁵ Zbornik, t. III, 1, str. 19–20. O čuvanju ljudi nalazimo gotovo u svim vojnim dokumentima. Postavlja se da komande moraju organizovati napade na neprijatelja tako da postignu maksimalne rezultate uz najmanje gubitaka. O tome se govorilo i na vojničkim sastancima prilikom analize izvršene akcije i predstojećih napada.

⁶⁶ Zbornik, t. I, 2, 223–224.

⁶⁷ V.: *Milan M. Miladinović*, Humanistička suština Neretve i Sutjeske, *Naše stvaranje*, Leskovac, XX, br. 5/1975. i *Revolucionarni moral i humanizam borca Sutjeske*, Sutjeska 1943–1973, Književna zadruga »Sloboda«, Beograd 1973.

⁶⁸ Naređenja VK NOV i POJ: 9. diviziji od 1. III 43, u kome se zahteva da se vodi briga o ljudstvu, da se ne izlaže udarcima neprijatelja (Zbornik, t. II, 8, str. 186), i operativnim štabovima za izvođenje borbenih dejstava, od januara 1943. (Zbornik, t. II, 7, dok. br. 93).

Statut proleterskih brigada sadrži u sebi velik broj moralnih normi revolucionarnog pokreta. Iako se to sve javlja u vojnoj organizaciji, ipak Statut pokazuje nove odnose koji se uspostavljaju u jedinicama oružanog naroda. U revolucionarnim oružanim snagama moralne norme zauzimale su svoje pravo mesto.⁶⁹

U naređenjima za napad, pored toga što se ukazuje na vojne zadatke i način dejstva, nalaze se moralni zahtevi izraženi u dužnostima boraca da ih ostvare u toku borbe. Ukazuje se na potrebu i obavezu međusobne pomoći, izvlačenje ranjenih i poginulih, zahteva pravilno držanje posle osvajanja grada, postupak prema zarobljenicima, stav prema stanovništvu različitih vera i nacionalnosti itd. Ističe se potreba kolektivnog delovanja i hrabrosti za uspeh planirane akcije.

U naređenjima vojnih komandi za izvršenje vojnih akcija u čast značajnih datuma iz istorije međunarodnog radničkog pokreta ukazuje se na ostvarenje internacionalističke dužnosti i razvijanje radničke i antifašističke solidarnosti.⁷⁰ Tako je negovan i u praksi razvijan i dokazivan proleterski internacionalizam.

Revolucionarna uloga oružanih snaga se tako manifestovala na svim poljima izgradnje nove moralne ličnosti. Došlo je do moralno-humanog preobražaja ljudi, razvijane su pozitivne moralne vrline i uticalo se na humanizaciju ličnosti boraca. Moralno-političko vaspitanje dalo je velike rezultate, jer je bilo konstantno, intenzivno, svakodnevno, bogato ličnim primerima iz jedinica itd. Izvori nam omogućuju da sve to pratimo i dođemo do saznanja o suštini, načinu, oblicima i sredstvima moralno-humanog uticaja na ljude, što je dovelo do pretvaranja oružanih snaga u laboratoriju prevaspitanja i vaspitanja ličnosti sa visokim moralom i dejstvujućom moralno-političkom svešću.⁷¹

Dokumenti o SKOJ-u i USAOJ-u — bogatstvo moralnih vrednosti

I u dokumentima SKOJ-a i USAOJ-a koja su nastala u revolucionarnom pokretu pre drugog svetskog rata nalazimo gotovo sve potrebne podatke o moralnim vrednostima i možemo da sagledamo kako su bogaćena novim saznanjima i revolucionarnom praksom jugoslovenske revolucionarne omladine. Mogli bismo reći da, uz partijske dokumente, ti isto-

⁶⁹ U Statutu se ističe potreba izgradnje samodiscipline, zasnovane »na svesti i političkom uverenju svakog pojedinog borca«, da između »boraca kao i između komandnog sastava i boraca treba da vladaju drugarski odnosi, a u stroju i u službi treba da vlada pravi vojnički duh«, na delovanje političkih komesara, organizovanje kulturnih ekipa, o rodoljublju itd. (*J. B. Tito, Stvaranje i razvoj Jugoslovenske armije, Beograd 1949, 84-88*).

⁷⁰ Posebno su izvođene akcije za vreme Prvog maja (vidi autorov članak: Prvi maj u ratu i revoluciji, *Komunist*, br. 471, 28. IV 1966), u čast oktobarske revolucije (vidi autorov članak: Oktobarski dani u našem ratu i revoluciji, *Vojnoistorijski glasnik*, 3/1969), godišnjice smrti Lenjina, Dana Crvene armije itd.

⁷¹ Vidi autorov članak: Neke moralne vrednosti nastale u NOV i POJ, *Vojnoistorijski glasnik*, 6/1966. Nisu navedeni izveštaji politkomesara i politodjela u kojima se takođe ukazuje na etička pitanja.

rijski izvori omogućuju da sa velikom sigurnošću oblikujemo i naučno zasnujemo moralno-humane i političke vrednosti NOR-a i revolucije. Izvori su bogati nastojanjima da se vaspita, u praksi dokaže i razvije svestrana ličnost mladog borca, komuniste i revolucionara.

U dosadašnjem prilazu pitanju učešća mladih u revoluciji često je pre-dimenzioniran vojni aspekt njihovog delovanja. Međutim, moralni lik je bio dominantan. Učestvovanje u oružanoj borbi bilo je neophodno da se oružanim sredstvima i revolucionarnom akcijom prevaziđe staro društvo. Ne potcenjuje se važnost i veliki doprinos omladine, koja je bila zastupljena i sa više od dve trećine u NOV i POJ, već se kritikuju ona shvatanja koja čitavu delatnost i lik skojevaca i omladinaca svode na njihovo vojno angažovanje. Naša tvrdnja rezultat je i konsultovanja izvora u kojima se govori o potrebi vojnih akcija, ali se nikada ne gube iz vida i ostali zadaci omladinaca, pa i delatnosti na oblikovanju moralno-političke ličnosti.⁷²

Prilikom prijema omladinaca u SKOJ vodilo se računa pretežno o njihovim moralnim kvalitetima. U pojedinim momentima moralne vrline ili mane bile su presudne pri donošenju odluke o prijemu ili odgađanju prijema u SKOJ. To se vidi i iz direktivnog pisma PK KPJ za Vojvodinu, gde se ističe da su uslovi omladinaca za prijem u SKOJ: »lično poštenje, čvrst karakter i uredni lični život« a, zatim »lična hrabrost i spremnost na borbu« i najzad kandidat je morao biti »po ubeđenju komunista«.⁷³

Sve to moralno bogatstvo što su omladinci stvorili i u sebi nosili postalo je njihova svojina koja je prerasla u snagu kojom su delovali i razvijali nova shvatanja o čoveku i njegovoj ulozi u društvu.

Omladinci su bili nosioci aktivnosti na opismenjanju, obrazovanju, povećanju stručnosti i razvijanju sposobnosti mladih. U svakodnevnoj borbi realizovali su sebe kao revolucionare, moralno-političke i humane borce za nove društvene odnose. Bogatstvo moralnih vrednosti rasutih po dokumentima o SKOJ-u i USAOJ-u potrebno je sakupiti kao nepresušne izvore sagledavanja stvaralačke moći mladog čoveka, koji je tek bio stupio u život a morao se latiti oružja.

Na mnogim skojevskim sastancima vodila se diskusija o moralnom liku. Isticana je budućnost, ukazivano na zadatke i u oblasti usvajanja i poštovanja moralnih vrednosti jugoslovenskog revolucionarnog pokreta. Ukazivano je na potrebu drugarstva, hrabrosti, humanizma,⁷⁴

⁷² V.: Izv. brig. komiteta SKOJ-a Sedme krajiške od 13. IX 43. (Zbornik, t. IX, 4, str. 265); Instrukciju OK SKOJ-a Srema od 1. II 42. (Dokumenti istorije omlad. pokreta Jugoslavije, knj. 2, t. I, 347); Savez komunističke omladine u surovoj školi rata, članak I. L. Ribara u knjizi I. L. Ribar, Govori i članci, Beograd 1953. i mnogim drugim dok. SKOJ-a i USAOJ-a.

⁷³ IA PK SK Srbije za Vojvodinu, br. 3277. O tome kakav treba da bude omladinac da bi postao član SKOJ-a imamo i u drugim dokumentima. Navodimo neka od njih: Pismo OK SKOJ-a za Srem od dec. 1942. (IRPJ br. 11655/VII 1-50 (42) 682); Direktiva CK KPH od 20. IX 41. (Zbornik, t. IX, 1, dok. 12); Instrukcija CK SKOJ-a od marta 42. o radu SKOJ. org. u partiz. jedinicama, Arhiv CK KPJ, reg. br. 1565/IX 1-7 (42).

⁷⁴ O humanizmu mladih drug Tito kaže: »Humanost, drugarstvo i visoki moralni lik omladinaca u ratu bile su njihove najlepše osobine« (J. B. Tito, Govori i članci,

delatnosti na obrazovanju i samovaspitanju. Zbog toga se ne može ni zamisliti bilo kakav pokušaj kodifikacije moralnih vrednosti bez korišćenja i konsultovanja izvora u kojima se govori o SKOJ-u i USAOJ-u.⁷⁵

Dokumenti NOO-a i AVNOJ-a — značajan izvor za etiku revolucije

Dragocene izvore za etiku revolucije predstavljaju i dokumenti u kojima se govori o formiranju, izboru, delovanju i sastavu organa revolucionarne vlasti. U izvorima nalazimo aktivnosti usmerene na pomoć jedinicama NOV i POJ, o shvatanju da je vlast »sišla« u narod i postala stvarno narodna,⁷⁶ da se stanovništvo odnosi na novi način prema revolucionarnoj vlasti,⁷⁷ da je počeo proces nestajanja fatalističkog gledanja na državnu vlast, i sl. Zatim, srećemo podatke o radu na zbrinjavanju siromašnih,⁷⁸ organizovanju bolnica⁷⁹ i prosvetnih ustanova, organizovanju zbegova,⁸⁰ brizi za suzbijanje svih špekulantskih pojava,⁸¹ obezbeđenju narodne imovine itd.

knj. IX, 261). O moralnom liku skojevaca i omladinaca još vidi: Izv. zamenika politkomesara 1. bat. Prve prol. brigade od 15. VI 42. (Zbornik, t. IX, 1, str. 340); Izv. brig. komiteta Prve slovenačke brigade od 25. XI 43. PK SKOJ-a za Sloveniju (Dok. istorije omlad. pokreta Jugoslavije, t. II, 1, 43. god.); Zaključci sa oblasnog savetovanja SKOJ-a na Kosovu i Metohiji sredinom avgusta 1942. (Isto, t. I, 2, str. 374).

⁷⁵ Objavljena su dva toma dokumenata o omlad. pokretu Jugoslavije, komplet listova *Omladinske borbe* od 1941. do 1944. god. U Arhivu rad. pokreta Jugoslavije postoji fond SKOJ-a i USAOJ-a sa 649 skojevskih i 78 dokumenata USAOJ-a. Izvori o delovanju SKOJ-a u vojsci su u Zborniku NOR, t. IX, koji je do sada izašao u 8 knjiga. Postoje i fondovi SKOJ-a i USAOJ-a u institutima republika i pokrajina za izučavanje rad. pokreta. Smatramo da je objavljen veliki broj dokumenata koji omogućuju kvalifikovano zaključivanje o moralnim vrednostima nastalim delovanjem SKOJ-a i USAOJ-a.

⁷⁶ U izv. o radu part. organizacije OK Valjevo od 1941. ukazuje se na to da su svuda izabrani NOO-i, a narod je tek sada »prvi put osetio pravu, istinsku demokratsku vlast kao svoju vlast« (Zbornik, t. I, 3, str. 219); Istorijski arhiv KPJ, t. I, 1, str. 26; O pokušaju neprijatelja da uništi revolucionarnu vlast ima mnogo dokumenata.

⁷⁷ V.: Izveštaj politkomesara Druge operative zone Hrvatske od 2. IX 1943. (Zbornik dokumenata NOR-a, t. IX, 4, str. 232), List *Oslobođenje*, organ ZAVNOBiH-a, br. 13, od 20. IX 1944. (Arhiv KP Bosne i Hercegovine, t. I, 1, str. 360).

⁷⁸ »Briga o ljudima«, članak u *Borbi*, br. 2/1941 (Istorijski arhiv KPJ, t. I, 1, str. 25). V. o tome i Pravilnik o organizaciji i radu NOO u kotaru Kirinsko-Sjenčanskom (Zbornik dokumenata NOR, t. V, 2, dok. br. 58); *Moša Pijade*, Izabrani govori i članci 1941–1947, Beograd 1948, 18).

⁷⁹ V.: Izveštaj pomoćnika komandanta Psunjskog područja od 23. maja 1943. štabu Treće operative zone Hrvatske. (Zbornik dokumenata NOR-a, t. IX, 3, dok. br. 164. *Dušan Živković*, Postanak i razvitak narodne vlasti u Jugoslaviji 1941–1942. (ISI), Beograd 1969, 503–520).

⁸⁰ Vidi dokumenta: Arhiv KP BiH, t. I, 1, str. 102; Zbornik, t. IV, 1, dok. br. 6; Isto, t. III, 2, str. 115.

⁸¹ NOO-i su bili dužni suzbijati špekulantske pojave, krađe i ubistva i o tome imamo više dokumenata. Navodimo samo ova: Istorijski arhiv KPJ, t. I, 1, str. 59; U proglasu narodu Rudog od 20. XII 41. ističe se da će NOO progoniti »svaku vrstu špekulacije s životnim namirnicama« i da će braniti »od pljačke nesavjesnih trgovaca i špekulanata« (ARP, Beograd 480/III 3–13 (41) 75); I u Fočanskim propisima je postavljeno da NOO-i vode borbu protiv špekulanata, kradljivaca i drugih nemoralnih i kriminalnih dela (*M. Pijade*, Govori i članci 1941–1947, Beograd 1948, 10).

Zasnivaju se i novi odnosi na slobodnoj teritoriji, što je od velike važnosti za stvaranje potrebne društveno-političke i moralne situacije za vaspitanje ljudi u duhu ideja NOR-a i revolucije. Takva situacija pogodovala je i stvaranju humanijih odnosa među ljudima; pojava iskrenosti, osećanja zajedničkih interesa i potrebe udruženog delovanja; došla je do izražaja veća uzajamna solidarnost i pomoć. Sve su to moralne kapitalne vrednosti koje su nastale i delovanjem revolucionarno-oslobodilačke vlasti. Načinom rešavanja mnogih pitanja organa vlasti javljaju se elementi samouprave, pa ne bi bilo preterano reći i potpune samouprave u uslovima i obimu koliko je ratna situacija dozvoljavala. Konferencije su bile mesto za odlučivanje i odbori vlasti su često bili samo njihovi izvršni organi. Time odbori vlasti postaju škola »vladanja« društvenim odnosima i ostvarivanja svih političkih i socijalnih prava.⁸²

Polazeći od načina na koji su rešavane konfliktne situacije, možemo govoriti o snazi moralnih normi koje su poprimale pravni status i tako se pretvarale u pravne regulativne odnose među ljudima.⁸³ Ovo praćenje transformacije moralnih u pravne norme daje nam dragoceno saznanje o etičnosti svih revolucionarnih akcija i delovanja organa narodno-oslobodilačke vlasti. Zato je od interesa da, konsultovanjem izvora, pravnici istraže nastajanje revolucionarnih pravnih normi, sagledaju njihovu etičku sadržinu, snagu dobrovoljnog prihvatanja i poštovanja. To nam omogućava da i danas pratimo delovanje etičnosti pravnih normi samoupravnog društva.

Vođena je briga za ljude i njihove potrebe, a to govori da je revolucionarni cilj bio ostvariti društvene uslove za obogaćenje i afirmaciju čovekovih vrednosti. Briga se ispoljavala veoma raznovrsno: za izgradnju pogorelih kuća, za smeštaj izbeglica, za pomoć u hrani i odeći siromašnima, u pomoći porodicama partizana i zarobljenika iz aprilskog rata, u doturanju hrane partizanskim porodicama u gradovima koje je držao neprijatelj, u radu na obrazovanju i podizanju kulturnog nivoa, u preduzimanju mera za zaštitu sela i teritorije od neprijateljskih špijuna i diverzanzata, itd. Brojni su izveštaji koji govore i o ovoj strani aktivnosti NOO.⁸⁴ Iz njih možemo zaključiti kakve je sve napore činila narodno-oslobodilačka vlast da sačuva čoveka i ostvari zadatak — da je najviša vrednost revolucionarnog pokreta čovek. Na tome se stalno insistiralo i imamo veoma značajne rezultate na ovom planu delovanja NOO-a.

Nova vlast je delovala i na razvijanje bratstva i jedinstva, što predstavlja jednu od najvećih tekovina NOR-a i revolucije. Pri ostvarenju

⁸² V.: Naredbu VK NOP i DV Jugoslavije od 2. IX 1942. (Zbornik dokumenata NOR-a, t. II, 6, str. 19); Pismo Povjereništa CK KP Hrvatske za Slavoniju i Srem od 25. XII 1942. godine svim partijskim organizacijama. (Dokumenat u Arhivu VII JNA, reg. br. 3/10, kut. 1951); Dokumenti o razvoju narodne vlasti sabrao i uredio Leon Geršković, 84. (Odbor za objavljivanje predavanja na Pravnom fakultetu u Beogradu, 1946. godine); *Jovan Marjanović*, Ustanak i NOP u Srbiji 1941, 277.

⁸³ V. o tome: Zbornik dokumenata NOR, t. VI, 1, dok. br. 28, t. V, 2, dok. br. 58; Dokumenti o nastanku i razvitku narodne vlasti na jugu Srbije 1941–1945, Leskovic 1967, 70; *Ivan Ribar*, Uspomene iz NOB, 1961, 56.

⁸⁴ Vidi: Arhiv KPJ, t. I, 1, str. 25; Zbornik, t. IX, 3, str. 690–691; Uputstvo sarajevske vojne oblasti od 15. IX 1941. god. (Zbornik, t. IV, 1, dok. br. 142); Bihacka republika, t. II, Bihac 1965, 350.

zadataka u toj oblasti došlo je do jačanja moralno-političkog jedinstva naroda bez obzira na versku i nacionalnu pripadnost. U praksi je realizovana moralno-humana parola KPJ o suzbijanju svih pojava bratoubilačke borbe i stvaranja novih međunacionalnih odnosa unutar jugoslovenske društvene zajednice. O tome su sačuvali mnogi izvori. Po nacionalnom sastavu odbori su bili predstavnici novoga, što se stvaralo u odnosima među narodima i narodnostima Jugoslavije.⁸⁵ Stav prema nacionalnom pitanju postao je kriterij vrednovanja ljudi i dokaz njihove progresivnosti, moralnosti humanosti, revolucionarnosti, usvojenosti linije narodnooslobodilačke borbe i odanosti stvari slobode i socijalizma. Izvori nam daju podatke da zaključimo kako su od pokreta otpadali svi oni koji nisu hteli ili mogli da se bore za bratstvo i jedinstvo. Odbori vlasti širili su ideju nacionalne sloge i internacionalizma. U njihovu suštinu je utkana revolucionarnost i internacionalizam. Oni su organizovali međusobnu pomoć stanovništva, bez obzira na nacionalnu ili versku pripadnost.⁸⁶ Prihvatane su izbeglice bez obzira na nacionalnost.⁸⁷ Tako su odbori praktičnim delovanjem širili ideju nacionalne ravnopravnosti.

Imamo i dosta izvora o delovanju narodnooslobodilačkih odbora u okupiranim gradovima i područjima. Samo delovanje odbora vlasti u uslovima ilegalnosti i njihov uticaj govore o snazi revolucionarne vlasti. Narod je dobrovoljno prihvatio odluke NOO čak i kada nije mogao znati ličnosti koje su ih sačinjavale. Njihova snaga bila je u tome što je stanovništvo svesno prihvatilo odluke i izvršavalo ih bez prisustva organa nasilja. Autoritet se zasnivao samo na shvatanju odluka u kojima su sadržani pojedinačni i opšti interesi. Takav odnos prema novoj vlasti govori o etičkom karakteru dokumenata koji su donošeni i moralnosti onih koji su ih ostvarivali u praksi i bili spremni i da poginu.⁸⁸

Grada o delovanju revolucionarne vlasti interesantna je za sociologa, etičara, pravnika i politikologa. Sem što je nešto više urađeno na pravnom

⁸⁵ Zbornik, t. VI, 1, dok. br. 17; – Fond NOO Banije, ARP Hrvatske, Zagreb; – Zbornik, t. V, 2, 109–115; – IRPJ 1281/IV 2d – 64 (42) 266 (Hercegovina); – Zbornik, t. V, 10, dok. br. 43 (Slavonija); – Bihaćka republika, t. II, 510 i d.

⁸⁶ List *Bratstvo* organ Unske operative grupe, br. 21, str. 13. – Bihaćka republika, t. II, 453–454. V.: Izv. politkomesara GS NOPO Sandžaka od 9. XII 41. (Zbornik dokumenata NOR, t. I, 20, dok. br. 30); Veselin Masleša: Govor na prvoj sednici AVNOJ-a u Bihaću (Bihaćka republika, knj. II, str. 205); Oblasni komitet KPJ za Bačku i Baranju, Uputstvo za rad NOO od 12. VI 43. (ZPRP Srbije OKBiB-4). »Novi veliki uspeh naroda«, članak u listu *Naprijed* (Dokumenti historije KPH, knj. III, sv. 1, str. 125); Izveštaj Okružnog NOO odbora Rijeke Oblasnom NOO Istre od 3. VIII 44. (Arhiv VII JNA, reg. br. 1/1–12, k. 1950); Pismo Oblasnog komiteta KPJ za Kosovo, br. 1, od marta 1944. članovima Partije (Dokumenat u Polit. upravi SSNO IX-2, kut. 5, str. 165).

⁸⁷ Izbeglice iz Like, Korduna i Banije prihvatili su Srbi, Hrvati i Muslimani Bosne za vreme bitke na Neretvi 1943. Takav je slučaj bio i za vreme borbe na Kozari, Dalmaciji i drugim krajevima zemlje.

⁸⁸ Postojali su ilegalni NOO u Splitu, Ljubljani, Leskovcu, Mostaru, Prilepu, i u mnogim drugim gradovima. Ilegalnih NOO je bilo širom naše zemlje na poluoslobodenoj i neoslobodenoj teritoriji. Uostalom, s obzirom na neprestane ofanzivne akcije neprijatelja prema slobodnoj teritoriji NOO su morali biti postavljeni tako da i u tim uslovima deluju.

sagledavanju formiranja i delovanja vlasti, druge naučne discipline tek su učinile prve korake u tom pravcu. Ni sa etičkog stanovišta nije dato neko veće značajnije ostvarenje.⁸⁹ U toj oblasti tek predstoji značajniji svestraniji naučni prilaz delovanju revolucionarne vlasti.

Listovi antifašističkih organizacija i jedinica — izvor za etiku revolucije

U toku NOR-a i revolucije izdavan je velik broj listova pojedinih jedinica, revolucionarnih i antifašističkih organizacija u kojima se, uz ostala pitanja, govorilo i o moralnim vrednostima, moralnom liku boraca revolucije, kritikovani nedostaci i nesavršenosti u organizaciji i iznošeni pozitivni primeri koji su imali vaspitni uticaj.

Pored centralnih listova Partije, SKOJ-a, USAOJ-a, AFŽ-a, Narodno-oslobodilačkog fronta, biltena Vrhovnog štaba itd. i svaka jedinica imala je svoje listove i džepne novine. Listove su izdavala i niža vojno-politička i partijska i skojevska rukovodstva. U listovima se iznose podaci ali i atmosfera delovanja pojedinaca, organizacija i jedinica. U njima nalazimo sva pitanja iz oblasti etike revolucije.

Dovoljno je da se navedu samo neki naslovi iz listova pa da se vidi sve bogatstvo moralno-humanih vrednosti koje su u njima sadržane: »O drugarstvu«,⁹⁰ »Pitanje gladi«,⁹¹ »Briga o ljudima«,⁹² »Likovi naših palih boraca«, »Ranjeni partizani priređuju kulturno veče«, »Lična odgovornost i samokritika«, »Plemenita mržnja«, »Reči znače dela«,⁹³ »Primer drugarske savesti«, »Naši Korčagini, odani, hrabri, uporni«,⁹⁴ »Komandir i komesar«,⁹⁵ »Jedini put«,⁹⁶ »Nešto o konspiraciji i držanju pred klasnim neprijateljem«,⁹⁷ »Nesebičan«,⁹⁸ »Grga Cerović«,⁹⁹ »Put u slobodu«,¹⁰⁰ »Takvih drugarica ima mnogo«,¹⁰¹ »Pioniri spasili ranje-

⁸⁹ Autor je dao prve naučne rezultate u svojim referatima na naučnim skupovima (V.: Moralno-humana suština NO vlasti Crne Gore u NOR i revoluciji, *Istorijski zapisi*, sv. 1-2, Titograd 1971, 263-279; Moralno-humana suština delovanja NO vlasti u Makedoniji u NOR i revoluciji, Skoplje 1974. O tome je objavio i više članaka u časopisima i listovima).

⁹⁰ Bataljanski list Drugog bataljona Devete vojvodanske brigade u Biblioteci IRPJ N. 525.

⁹¹ *Narodna borba*, organ PK KPJ za Crnu Goru, Zbornik dokumenata NOR, t. III, 247.

⁹² *Borba*, organ KPJ, Istorijiski arhiv KPJ, t. I, 1, 25.

⁹³ Isto, vidi str. 109-110, 186-190, 282, 306 i t. I, 2, 49 i 231.

⁹⁴ Tri navedena članka su iz *Omladinske borbe*, organa SKOJ-a, »Omladinska borba 1941-1944«, str. 20, 35 i 132.

⁹⁵ *Slovenski partizan*, br. 1 od oktobra 41. (Zbornik dokumenata NOR, t. VI, 1, str. 109-111).

⁹⁶ *Osvobodilna fronta*, br. 1, od novembra 1941. godine (Zbornik dokumenata NOR, t. VI, 1, str. 144-146).

⁹⁷ *Mladi komunisti*, organ SKOJ-a za Hrvatsku od maja 1942. (Dokumenti istorije omladinskog pokreta Jug. t. I, knj. 2, str. 424).

⁹⁸ *Udarnik*, omladinski list IV divizije NOVJ, br. 3 od 1945.

⁹⁹ *Partizanska riječ*, list Pete crnogorske, 1942. (u Arhivu VII JNA, reg. br. 2/2, kut. 27).

¹⁰⁰ List IX udarne divizije, br. 2-3, februar 1945. IRPJ-N. 637.

¹⁰¹ *Udarnik*, list IV divizije, br. 3, 1945. IRPJ-N. 973.

nika«. ¹⁰² Mnogi listovi nose naslove »Bratstvo« što govori i o osnovnoj orijentaciji na razvijanju bratstva i jedinstva naših naroda. ¹⁰³ Velik broj listova dao je niz napisa, razmatrajući pitanje ostvarenja zadataka u oblasti stvaranja novih međunacionalnih odnosa.

U listovima se iznose primeri hrabrosti, discipline, herojskog držanja pred neprijateljem, pravilan odnos prema drugom čoveku, širenje revolucionarnih ideja i novih moralno-političkih shvatanja, ukazuje na izdaju i sramotu, podiže rodoljublje, oštro kritikuju sve nemoralnosti starog društva i pojave kriminala, navode podaci o radu partijskih i skojevskih organizacija i rukovodstva, razmatraju i prate svi odnosi koji se uspostavljaju unutar revolucionarnih snaga itd.

Listovi pružaju obilje materijala za etiku revolucije. Činjenica da se tek počelo sa korišćenjem listova kao izvora za konstituisanje moralnih vrednosti govori da se to istorijsko blago još nije potpuno otkrilo i naučno fundiralo. Nužno je potrebno što pre učiniti ove vrednosti dostupnim širem krugu ljudi jer imaju i veliki savremeni značaj. ¹⁰⁴ U tom pravcu nam predstoji tek prava aktivnost.

Opisom događaja i ličnosti listovi su otrgli od zaborava mnoge podvige, teškoće, vidove solidarnosti, borbenog bratstva i jedinstva, snage moralno-političke svesti, puteva izgrađivanja ličnosti, način ostvarenja revolucionarnih ciljeva i njihovu snagu, široku inicijativu masa itd. Zato je razumljivo što nijedna naučna disciplina, koja se bavi istraživanjima NOR i revolucije, ne može da zaobiđe bogatstvo podataka koje pružaju listovi — partizanska i revolucionarna štampa.

Časopisi, brošure i knjige — izvori za etiku revolucije

U NOR-u i revoluciji bila je razvijena i izdavačka delatnost. Štampani su časopisi, ¹⁰⁵ brošure ¹⁰⁶ i knjige, ¹⁰⁷ korišćeni kao vaspitno sredstvo za izgradnju moralne svesti. U njima je tumačena politička linija, teorijski uopštavani oblici i načini revolucionarnog delovanja, ukazivano na

¹⁰² *Mladi antifašist*, organ USJOS-a Leskovac, 1944. godine.

¹⁰³ *Bratstvo*, list Prve makedonsko-kosovske brigade; — *Bratstvo*, džepni list čete II brigade XXXV divizije (IRPJ-N. 617); — *Bratstvo*, list Unske operative grupe (IRPJ-N. 612); — *Glas Hrvatskog zagorja, Omladinski pokret, Mladi komunist*.

¹⁰⁴ Interesantno je samo napomenuti pitanje birokratizma koji se pojavljivao i kritiku koja je usledila (V. list *Naprijed*, KP Hrvatske, Dokumenti historije KP Hrvatske, knj. III sv. 1).

¹⁰⁵ Izdavani su časopisi: *Proleter*, organ CK KPJ, *Nova Jugoslavija*, i drugi.

¹⁰⁶ Autor ne raspolaže tačnim brojem izdatih brošura, ali se nekima od njih koristio pišući napise o moralnim vrednostima NOR-a i revolucije. V.: *Dragić Kačarević*: Jugoslovenski prevod dela V. I. Lenjina 1904—1960. (V. I. Lenjin: Izabrana dela, Beograd 1960, knj. 16, 269—279). Izdate su 1474 bibliografske jedinice knjiga i brošura. (V.: *Đorđe Radišić*, Neka osnovna iskustva iz kulturnog rada u NOR-u. Bibliografska izdanja u narodnooslobodilačkom ratu 1941—1945; Vojnoistorijski institut, Beograd 1964, Kulturni život u JNA, PU DSNO Beograd 71, 188).

¹⁰⁷ Štampana je edicija o Lenjinu i lenjinizmu u biblioteci »Marksizma-Lenjinizma« koja je izašla 1943—1944. godine u redakciji Dušana Nedeljkovića. (Vidi *Dušan Nedeljković*, Lenjin i filozofija, Beograd 1969, 144—231).

vojno-političke ali i moralno-političke probleme, na nužnost realizacije politike bratstva i jedinstva. Razmatraju se i pitanja marksističkog obrazovanja i podizanja revolucionarne svesti. Imajući sve to u vidu, predstavljaju značajan izvor za šira naučna razmatranja o realizaciji i ostvarenju jugoslovenske socijalističke revolucije. Baveći se fundamentalnim pitanjima revolucije ukazivali su i na etičke probleme koji su se morali javljati i koji su zahtevali zauzimanje odgovarajućih stavova i traženja rešenja. Istina, u njima ne nalazimo teorijske napise koji bi govorili o moralu i humanizmu, o delovanju i važenju moralnih vrednosti i sl. Međutim, to je vidljivo iz drugih napisa koje sadrže časopisi, brošure i knjige. Zbog toga i zaslužuju napore istraživača da se njima bave kao izvorima i za etiku revolucije.

Časopis *Proleter* bavio se unutarpartijskim, ali i drugim pitanjima NOR-a i revolucije. Gotovo u svim člancima, pa i onim čisto političkog karaktera i onima koji se bave organizacionim pitanjima Partije, nalazimo dovoljno podataka o stavu prema moralnim vrednostima i njihovom važenju.¹⁰⁸ O tim pitanjima nešto opširnije i sa drugog stanovišta pisali su časopisi za politička i društvena pitanja *Nova Jugoslavija* i *Narodno oslobođenje*, organ AVNOJ-a.

Propagandna odeljenja glavnih štabova i redakcija listova objavila su velik broj brošura raznovrsnih po sadržaju i sa određenom namenom. Čitane su na sastancima partijskih i skojevskih organizacija, a izvodno su s njima upoznavani i ostali pripadnici oslobodilačke borbe. Govoreno je kakav treba da bude komunist i skojevac, omladinac i svaki borac. Tako su brošure, pored teorijskog osposobljavanja kadrova revolucije, vaspitno uticale u izgradnji lika revolucionara i oslobodioca.

Istina, knjige u NOR-u nisu mogle biti masovno štampane. Uglavnom su u izvodima umnožavana dela iz oblasti marksizma i istorije Partije. Međutim, masovno su korišćene knjige koje su borci donosili sa sobom ili nalazili u oslobođenim gradovima. Jedinice i viši organi vlasti nastojali su da formiraju biblioteke i učine knjigu dostupnom širem krugu čitalaca.¹⁰⁹ S pomoću knjiga razvijana su i nova shvatanja kulture, obogaćivana ličnost naučnim saznanjima ali se dolazilo i do zaključaka o potrebi moralnijeg postupanja i uticaja na druge. Zato je i razumljivo što su knjige imale veliki vaspitni uticaj na oblikovanju ličnosti, na veće angažovanje u oružanoj borbi i političkom radu i kulturno-zabavnoj delatnosti.

S pomoću časopisa, brošura i knjiga možemo da pratimo i napore rukovodstva NOR-a i revolucije na podizanju kulturnog nivoa i političke svesti naroda.

¹⁰⁸ Mnoge jedinice su po nekoliko puta preštampane pojedine brošure. Posedujemo veliki broj izvora o tome. Ovde ih ne navodimo jer su lako dostupni i brojni.

¹⁰⁹ O formiranju biblioteka po jedinicama govori se u mnogim izveštajima jedinica i partijskim dokumentima. V.: - Izv. zam. polit. komesar IV. proleterske brig. IRPJ 5523/v 2-69 (43) 185; - Prva prolet. brig. IRPJ 5664/II 12 - (43) 79; - Treća krajiška brig. IRPJ 5624/III 3 - 3 (43) 111.

Neprijateljevi izvori

Naše arhivske i druge naučnoistraživačke ustanove raspolažu značajnim fondovima neprijateljeve dokumentacije. Ostali su zabeleženi tragovi zločina, pljačke i dehumanizovanosti, iako je neprijatelj pokušao da ih uništi ili bar prikrije. Ta građa može poslužiti kao izvor i za etiku revolucije. U njoj se iznose dragoceni podaci o držanju stanovništva i partizanskih boraca za vreme blokade, zlostavljanja, sadističkog izživljavanja. Odaje se na neki način i priznanje našoj borbi, a jasno se vidi način postupanja okupatora i domaćih izdajnika. Istina, potrebna je stalna obazrivost i kritičnost pri korišćenju neprijateljskih dokumenata. Neprijateljeva vojna naređenja, policijski izveštaji, propagandna sredstva (listovi, brošure i knjige) itd. u sebi sadrže podatke o držanju zarobljenih boraca,¹¹⁰ stanovništva i dece. U njima se nalaze i priznanja moralne snage partizana,¹¹¹ hrabrost, uvećavanje brojnosti NOV i POJ kako bi se prikrio sopstveni kukavičluk i mnogi drugi podaci na osnovu kojih možemo da vidimo kako je ocenjivao revolucionarne snage. Nalazimo i ocene stanja na okupiranoj teritoriji i odnosa naroda i partizana. Na osnovu analize neprijateljevih izvora mogu se izvući odgovarajući zaključci i o moralnim vrednostima nastalim u toku NOR-a i revolucije. Takav je slučaj sa držanjem stanovništva prema okupatoru i njegovim slugama. Mnoga dokumenta pokazuju na koji način stanovništvo pruža otpor i kako je dočekivalo neprijatelja. Pojavljuje se i neprestani strah od naroda.¹¹² To govori da je većina naroda bila na strani oslobodilačkog pokreta i da je svojom aktivnošću nanosila moralne, materijalne i druge štete neprijatelju, umanjujući tako njegovu borbenu snagu.

Izvori ukazuju i na delovanje jedinica NOV i POJ, izvršilaca, a istovremeno se u njima analizira borbena spremnost i moral partizanskih boraca.¹¹³

Mogu se izvlačiti odgovarajući zaključci i samo na osnovu opisa neke vojne akcije u neprijateljevim izvorima. Nije potrebno da se ističe hrabrost partizana ako se, recimo, pročita da su dva partizana iz Slovenije pružala otpor četi nemačkih policajaca i da su u toj borbi ubili dvojicu i petoricu ranili.¹¹⁴ O tome ima dosta podataka i u neprijateljevim dokumentima iz perioda bitke na Neretvi i Sutjesci.

Iz neprijateljevih dokumenata uočava se ispoljavanje humanizma boraca revolucije. Iznose se podaci o postupanju partizana prema zarobljeni-

¹¹⁰ V.: o držanju Đuke Dinić, koja nije htela da prizna ni svoje pravo ime, *Komunist*, organ CK KPJ, br. 304 od 28. II 1963. To nije bio jedini slučaj već masovna pojava.

¹¹¹ V.: Zbornik dokumenata NOR t. II, 9, str. 473, t. IV, 13, 439 i t. IV, 14, 453.

¹¹² V.: Izv. ob. odeljenja XI. AK italijanske vojske od 18. X 42. (Zbornik dokumenata NOR t. VI, 4, str. 523) Izv. OK KPJ za Leskovac od maja 43. (Zbornik dokumenata NOR t. I, 5, 195-196).

¹¹³ Izvršiti diverziju usred grada gde postoji jak neprijateljev garnizon znači pokazati i umešnost ali i hrabrost. To je slučaj bio u Beogradu, Ljubljani, Sarajevu, Mostaru, Splitu, Prilepu, Kragujevcu, Šibeniku, Zagrebu, Varaždinu, Leskovcu, Novom Sadu, Karlovcu, Uroševcu, Rijeci, Bihaću, Subotici, Cetinju, Kraljevu, Skoplju, Zrenjaninu i drugim gradovima.

¹¹⁴ Izv. nem. policije od 28. X 1941. (Zbornik, t. VI, 1, 421).

cima,¹¹⁵ lečenju neprijateljskih ranjenika¹¹⁶ i stavu prema stanovništvu zavedenom od neprijatelja i prema porodicama onih koji su se nalazili u službi okupatora. Time i neprijatelj priznaje novi moral i humanizam revolucionarnog pokreta. To je veoma značajno za etiku revolucije, jer se u istim dokumentima sreću i podaci koji govore o dehumanizovanosti fašista i izdajnika zemlje.¹¹⁷

O moralnim vrednostima NOR-a i revolucije govore i neprijateljeva propagandna sredstva. Razvijajući propagandnu aktivnost u nameri da kompromituje lik partizanskog borca i ideje za koje se bori, neprijatelj piše o tome kako partizani teroriziraju narod i bore se protiv crkve i patrijarhalnog morala.¹¹⁸ Na osnovu postupaka partizana narod se uveravao u lažnost neprijateljske propagande. Zatim, jasno proizlaze metodi i sredstva kojima se služio neprijatelj da prikrije pravo stanje o ciljevima oslobodilačkog pokreta. Uočavamo i njegovu nemoć da tu nameru i ostvari. Pravilnim korišćenjem ovih izvora možemo doći do zaključka kako neprijatelj pokušava da zadrži i širi buržoasko-fašistički tip morala i ponašanja i kako to nailazi na narodni otpor. Iz toga jasno proizlazi da se narod ponašao na osnovu pozitivnih tradicionalnih shvatanja i partizanskog morala.¹¹⁹

Svaki neprijateljev dokumenat predstavlja na neki način, uz temeljitu analizu i kritičnost, određeni izvor i za sagledavanje i dogradnju etičkih vrednosti NOR-a i revolucije. Zato je nužno potrebno neprestano konsultovati i neprijateljske izvore i time još dokumentovanije pokazati nadmoć revolucionarnog morala nad starim shvatanjima koja su širili okupator i kontrarevolucionarne snage u zemlji.

IX Istorijska građa o NOR-u i revoluciji nastala posle rata

Mnoge akcije nisu mogle biti zapisane, a sačuvano je i malo dokumenata na osnovu kojih bi se mogli sa više naučne dokumentovanosti izvući određeni zaključci o minulim događajima. To je i razumljivo s obzirom na specifičnost NOR-a i revolucije i uslove ilegalnog delovanja organizacija i institucija narodnooslobodilačke borbe. Zato se ukazala neophodnost rada na sakupljanju i objavljivanju kazivanja učesnika događaja koja

¹¹⁵ Isto, str. 417 (italijanski dokumenat); t. I, 444; nem. dok. t. IV, 14, dok. br. 158 (četnički), t. II, 9, str. 434 (nem.). Vidi o stavu neprijatelja prema stanovništvu: — Isto, t. I, 1, 329, 333 i 345; i t. III, 5, 431.

¹¹⁶ Isto, t. I, 1, dok. br. 106.

¹¹⁷ Zbornik, t. I, 1, 528. (Vidi se da se streljanje vrši po planu i da su »na žalost jedinice iz službenih razloga morale prekinuti streljanje i preneti izvršenje zadatka na jedinicu majora Pongrubera«. V. još: Zbornik, t. I, 1, 584 — uputstvo dra Turnera o postupanju prema stanovništvu od 21. IX 1941; zatim t. I, 1, str. 447 i niz drugih dokumenata govori o dehumanizovanosti neprijatelja.

¹¹⁸ V. napise lista *Dinarski četnik*, koji se nalazi u Arhivu VII JNA, mikrofilm br. H-P-310, 4/75, zatim 4/80, 4/34 i 4/67 i 68. Napise u listu *Novo vreme*, br. 78, str. 3, od 3. VIII 1941, br. 85 od 12. VIII 1941. itd. *Vojnik*, poučno-zabavni list oružanih snaga NDH, *Novo Hrvatska*, *Hrvatski narod* i drugi.

¹¹⁹ V.: *Novo vreme*, 77, od 2. VIII 1941. god. Proglase četnika, ustaša i drugih. Vidi list *Ponedjeljak*, br. 1 od 4. VIII 1941. godine (Ljotičev stav).

su ostala trajno da žive u nosiocima revolucionarne akcije, ali koja s vremenom blede i gube mnoge detalje vredne da se shvati duh vremena, ljudi koji su ostvarivali revolucionarne zadatke, njihovo ponašanje i međusobni odnosi, reagovanje na datu situaciju, težnje i naponi koje su savladivali, itd.¹²⁰ Polazeći od toga, rad na memoarskoj građi predstavlja je značajan prilog naporima da se definišu i sagledaju sve determinante koje su određivale tokove revolucije i delovanja organizacija, pojedinaca i jedinica u datim istorijskim uslovima. U tom pogledu značajno mesto zauzimaju hronike, monografije, memoarski napisi, biografije revolucionara, zabeležena kazivanja itd.

Za poslednjih deset godina objavljeno je veoma mnogo napisa, s obzirom da su proslavljane jubilarne godišnjice Partije, SKOJ-a, sindikata, pobeđe nad fašizmom, Dan Republike, oslobođenje gradova, sela itd. Na osnovu do sada objavljene memoarske građe mogu se dopuniti, proširiti i saznanja o nastalim moralnim vrednostima i njihovom važenju.

Tako je memoarska građa nadomestila mnoge praznine koje su nastale zbog nedostatka izvora prvog reda. Razume se, potrebno je sa puno naučne odgovornosti pristupiti obradi memoarske građe s obzirom na mogućnost subjektivnosti posmatranja događaja, izvlačenja zaključaka samo na osnovu onoga što se ranije znalo ili sada zna o događajima bez provere svojih sećanja, konsultovanja izveštaja itd. Isto tako, određena vremenska distanca učinila je svoje: mnoge akcije su zaboravljene i u kazivanjima dobijaju druge dimenzije, dolazi do isticanja svoje ličnosti i svog kraja, javljaju se i tendencije omalovažavanja doprinosa drugih i sl. Kada se sve to ima u vidu ne može se desiti da se definiše naučna istina koja ne odgovara realnosti događaja i ostvarenja NOR-a i revolucije. Imajući to u vidu, naučni radnici, koji pristupaju minulim događajima i sa stanovišta marksističke etike i drugih društvenih nauka, moraju biti krajnje obazrivi pri korišćenju memoarske građe ali ne i negatori njene vrednosti za određene naučne discipline.

Ratni dnevnici

I ratni dnevnici predstavljaju značajan izvor za sagledavanje etičkih vrednosti. U njima je zastupljena autentičnost kazivanja o događajima koji su se desili i u kojima je i sam autor učestvovao ili je o njima u manjoj vremenskoj distanci čuo od drugih. Zato sadrže mnoge vrednosti rasute po opisima akcija i delovanja ljudi u njima. Zabeleženi su i mnogi razgovori i razmišljanja boraca. U sebi sadrže i nose atmosferu jedinice pre, u toku i posle borbi. Zabeležene su analize izvršenih akcija i držanja ljudi. Nalazimo podatke o odnosu vojske i naroda, starih i mladih, boraca i rukovodilaca, muškaraca i žena, roditelja i dece itd. Sve su to dragoceni podaci za istraživanje etičkih vrednosti.

¹²⁰ O izvorima nastalim posle rata vidi: *Miloš Konstantinov*, Arhivska građa o NOB nastala posle oslobođenja (referat na savetovanju o sakupljanju, čuvanju i obradi građe NOB, Beograd, decembra 1968).

U mnogim dnevnicima¹²¹ srećemo opise moralnih vrednosti koje su se stvarale i rasle zajedno sa narastanjem oružane borbe. Možemo da pratimo kakav su uticaj imale na učesnike NOR-a, kako su članovi Partije i SKOJ-a delovali na podizanje moralne svesti i moralne odgovornosti. Nalazimo i načine, oblike i sredstva moralnog uticaja.

Dovoljno je da se navede nekoliko primera koji sami po sebi govore kolika se pažnja posvećivala moralnim problemima revolucije. Tako je u svom Dnevniku Dragojlo Dudić, 1941. godine,¹²² zapisao mnoge događaje koji predstavljaju riznicu revolucionarnog morala. Tu se govori o drugarstvu, poštenju, odnosima u kolektivu, kritici i samokritici, prekršajima i izrečenim sankcijama, međusobnim odnosima, stvaranju nove vlasti, ponašanju neprijatelja, pokušaju kompromitacije lika partizana, itd. Pratimo i narastanje snaga revolucije i problema u međusobnim odnosima koji su se javljali i način na koji su rešavani, organizovanje ustaničke mase i usmeravanje njene delatnosti i ponašanja snagom uticaja komunista i skojevaca. Nisu izostala ni njegova razmišljanja o idejama koje nose ljude, kako deluju i prodiru u narod, o tendencijama anarhizma, itd. Veliku vrednost sa stanovišta etike predstavljaju i dnevnici Vladimira Dedijera, Miodraga Milovanovića Luneta, Ljubodraga Đurića, Milutina Morače, Ivana Šibla, Matevža Hacea, Vladimira Nazora, Janka Lopičića i mnogih drugih. Isto tako predstavljaju bogatu riznicu moralnih vrednosti i Zapisi iz oslobodilačkog rata Rodoljuba Čolakovića. Svi ti neposredni zapisi događaja u kojima je i autor učestvovao, iako oskudno pisani, deluju snagom autentičnosti kao svedočanstvo velikih događaja. Ali i više od toga, oni daju materijala da se mogu sakupiti moralne vrednosti rasute u zapisanim događajima i nedorečenim mislima. Na istraživaču je da otkrije sve te vrednosti, da ih naučno uobliči i prezentira javnosti.

Zbornici kazivanja i drugi memoarski napisi

Iako memoarska građa u celini predstavlja izvor drugog reda, ipak u slučajevima kada nedostaju izvorni dokumenti i kada je kazivanje objektivno — ima značaj i osnovnog izvora.¹²³ U mnogim kazivanjima učesnika događaja srećemo mišljenja o ljudima, njihovom ponašanju, odnosima koji su vladali, afirmaciji žena, moralnom sudenju, o primenivanju sankcija, traženjima puteva revolucionarnih tokova, razrešavanju date situacije, stavovima koji su došli do izražaja; razmišljanja ljudi o svemu što ih okružuje, sadržaj vojničkih sastanaka i niz drugih mome-

¹²¹ Ovdje se navode samo neki dnevници. Svaki od njih ima posebnu vrednost s obzirom da su ih pisali učesnici događaja iz raznih krajeva, a angažovanih na ostvarenju istih ciljeva i zadataka.

¹²² Dnevnik, Prosveta, Beograd 1957; Đoko Sojević, Zapisi kosovskog partizana, Beograd 1965; Ivan Ribar, Uspomene iz NOB, Beograd 1961; Jovo Mihaljević, Živi zapisnici, Beograd 1965.

¹²³ Vidi: Vlado Ivanovski, Opšte karakteristike objavljenih hronika na teritoriji SR Makedonije sa tematikom iz NOB (referat na savetovanju o sakupljanju, čuvanju i obradi građe NOB, Beograd 1968).

nata koji omogućuju da sagledamo vrednosti. Bez obzira što u tim kazivanjima srećemo pretežno lično i subjektivno posmatranje događaja, ipak možemo u njima otkriti i stvarne vrednosti. Na istraživačima je da proniknu u objektivnost kazivanja, da odbace subjektivizam i šematizam, da negiraju proizvoljnost u ocenjivanju događaja u kojima su učestvovali davaoci izjava.

U memoarskim napisima nalaze se mnoge vrednosti i pitanja za konstituisanje etike revolucije: u monografijama i hronikama (jedinica, NOO, sela, gradova, područja, itd.), u zbornicima kazivanja učesnika (Ustanak naroda Jugoslavije 1941, Sutjeska, Neretva, Lika u NOB 1941, Četrdeset godina — Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog i radničkog pokreta 1919—1945. itd.), u hronikama brigada (Prva proleter-ska, Druga proleterska, Treća krajiška, Četvrta crnogorska, Španija, edicija Narodne armije »Zapisi o ratnim brigadama«), u hronikama neprijateljevih logora i zatvora (»Tamo gde je slobodište«, »Čilog«, »Logori u Šapcu«, »Dani smrti na Sajmištu«, »Otpor u žicama«, itd.) i drugim memoarskim napisima ima dosta podataka o moralnim vrednostima.¹²⁴ Razume se da su hronike, monografije i kazivanja učesnika neiscrpnii izvori i za ostale društvene nauke koje proučavaju NOR i revoluciju. U njima se može pratiti razvoj i proces transformacija i dijalektičko prevazilaženje starih moralnih, političkih i drugih shvatanja i pobjeda novog revolucionarnog morala. Menja se jugoslovenska buržoaska i fašistička stvarnost, a sa njom i ljudi, društvo u celini. Dolazi do preobražaja ličnosti i moralnih odnosa u selima i gradovima. Nestaju stare i grade se nove moralne vrednosti. Sve se to može naći u memoarskim delima i napisima.

Istina, treba reći da neke hronike i monografije nisu obraćale pažnju i drugim oblastima delovanja, sem beleženja pretežno vojnih akcija. Uzgred su zabeležene i političke aktivnosti Partije i SKOJ-a i drugih antifašističkih organizacija. Nabrajaju se imena, citiraju izvori prvog reda u celini, navode događaji bez analize i zato deluju veoma dosadno i mogu biti od interesa samo za »čiste« istoričare, pa ni za njih u celini. Takvi memoarski napisi i istraživačka dela beleže tragove događaja ali ne odgovaraju na pitanje ko ih je inspirisao, ko izveo, čemu se tom prilikom težilo, kakvi su rezultati ne samo u broju ubijenih neprijateljskih vojnika i poginulih boraca nego i uticaju na promenu čoveka, na menjanje sredine, na nova shvatanja i sl. Taj nedostatak ne može da umanji veliku vrednost hronika u kojima se na svestraniji način prilazi obradi gotovo svih oblasti oslobodilačkog rata i revolucije. Svojim moralnim bogatstvom ističe se velik broj hronika.

Mnoge nove hronike zahtevaju našu podršku, jer nailaze na kritiku zbog toga što nisu zbir dokumenata nego opisivanje događaja na osnovu izvora ali kazano literarnim jezikom. Njihova je vrednost u tome što

¹²⁴ Veliku riznicu moralnih vrednosti, pored zbornika kazivanja, nalazimo u hronikama. Posebno ističemo »novi talas« u hronikama koje na drugi način obrađuju događaje iz NOR-a a koji mogu da privuku pažnju svih što se bave izučavanjem nedavne prošlosti ali i ljudi koji žele više da saznaju o revolucionarnim događajima. Navodimo neke od njih: Đorđe Momčilović Brkica — Pod jednom zastavom, *Mladen Markov* — Prva južnomoravska, *Dragoljub Petrović* — Na razvodu pod planinom, *Toma Pazulić* — Vrelo brdo, *Zlatko Biljanovski* — Krvavi tragovi, itd.

konsultovanjem izvora traže i opisuju atmosferu, ljude, političke akcije, bitku između starog i novog, kako se ona u praksi ostvarivala i dovodila do pobjede viših društvenih, političkih i ekonomskih i moralnih vrednosti.

Napisi u listovima isto tako mogu biti od značaja kao izvor za etiku revolucije. Samo treba uvek imati u vidu strogu kritičnost, jer se u člancima teži malo ka senzacijama, a to umanjuje njihovu istorijsku pa i naučnu vrednost. Razume se da to nije karakteristično za sve članke, bar ne za one pisane ranije, ali u poslednje vreme postoji tendencija senzacionalističkog prikazivanja NOR-a i revolucije. Njihova vrednost umanjena je i time što se pišu isključivo na osnovu sećanja, a ne i konsultovanja građe radi provere realnosti zapažanja i njihove veće objektivnosti.

Biografije revolucionara

Imaju veliku vrednost za etiku revolucije. U njima se govori, opisuju životni putevi revolucionara, koji su bili složeni i odvijali se u određenim uslovima pa nose pečat svog doba ali daju i fizionomiju određenim događajima. Ta uzajamnost uticaja daje mogućnost da se odrazi stvarnost i sa stanovišta moralne situacije i njene promene pod uticajem delovanja revolucionarnih snaga. Obradivanjem uslova u kojima je revolucionar pristupio pokretu, koje su ga ideje nosile, kako je primao i izvršavao zadatke, s kim je saradivao i kako itd. — moraju se isticati i moralni odnosi i politička situacija koja je delimično uslovljena i moralnim shvatanjima i ponašanjem ljudi. Šire se u njima prikazuje ispoljena hrabrost revolucionara u borbi protiv policije, a kasnije protiv okupatora i kontrarevolucionarnih snaga itd. Opisuju se i moralno-političke i druge ljudske vrline, pojedinačne i privremene krize i ispoljena volja da se one prebrode.¹²⁵

Treba reći da u nekim biografijama srećemo težnju ka idealiziranju ličnosti revolucionara, njihovo pretvaranje u mitove i legende u nešto što se više nikada ne može dostići i prevazići, u čoveka koji je odmah po rođenju postao revolucionar i ateista i sl. Takvo idealiziranje ličnosti revolucionara smanjuje njegove vrline i doprinos revolucionarnom delu. Revolucionari su stvorili tako veliko delo da ne treba ništa dodavati pa da budu veliki. Idealizacijom lika umanjuje se uticaj Partije i SKOJ-a, revolucije i revolucionarne borbe za oblikovanje ličnosti. Brojni su primeri koji dokazuju kako je Partija vaspitala ljude, napajala ih revolucionarnim idejama i pomagala da se snalaze u spletu društvenih protivrečnosti i kako da ih razrešavaju. Uticala je na njihovu aktivnost

¹²⁵ O tome vidi autorov rad: Biografije revolucionara, objavljen u listu 4. jul, br. 385, od 4. XI 1969. Značajne su biografije: *Vladimir Dedijer*, Josip Broz Tito — Prilozi za biografiju, Beograd 1953; *Rade Bašić*, Doktor Mladen, Beograd 1969; *Koce Solunski*, Mirče Acev, Skopje 1968; *Zarko Zrenjanin*, Zrenjanin 1974; *Ivan Milutinović Milutin*, Beograd 1969; *Vojislav Milin*, Crveni Pavle (Biografija Pavla Papa), Novi Sad 1973; *Vilko Vinterhalter*, Životnom stazom Josipa Broza, Beograd 1968; *Sava Kržavac*, Božidar Maslarić, Beograd 1965; »Milosti ne tražim« — Zapisi i uspomene o Radu Končaru, Zagreb 1959.

i time što su sticali moralne vrline oslobađajući se i mana društva u kome su živeli. Revolucionar se stvara, vaspitava i utiče na izgradnju drugih i razrešavanje date situacije uključivanjem u revolucionarni pokret i delovanjem u njemu. Kao što utiče na kretanje revolucije tako i sam trpi uticaje sredine kojoj pripada. Obradom biografija revolucionara sa više istorijske odgovornosti možemo ih učiniti izvorom za etiku revolucije i vaspitnim činiocem u prenošenju revolucionarnih tradicionalnih vrednosti na mlade.¹²⁶

Naučna dela

Naučna istina utvrđena na osnovu konsultovanja izvora, izneta u člancima, studijama, raspravama i drugim naučnim delima omogućava da se sa više naučne tačnosti odrede i etičke vrednosti. Isticanjem istorijskih činjenica suzbijaju se tendencije subjektivizma, diletantizma, objektivizma, itd. u oceni minulih događaja. Time istorijski časopisi utiču na oblikovanje savremene istorije naroda i narodnosti Jugoslavije, ali istovremeno čine i nezamenljive izvore za sagledavanje delovanja morala u svim domenama oslobodilačkog rata i revolucije.

Nije moguć bilo koji prilaz NOR-u i revoluciji bez ukazivanja i na problem morala i humanizma. To ne mora biti osnovni predmet razmatranja ili navođenja, ali je dovoljno da se istaknu istorijske činjenice koje u sebi sadrže i moralni elemenat.¹²⁷ Razume se da bi časopisi mogli mnogo više da ukazuju i na ulogu i manifestaciju revolucionarnog morala, na promene jugoslovenskog društvenog bića, a time i promene u moralnoj svesti i sl.

Treba reći da naučna dela koja obrađuju delovanje Partije i SKOJ-a ne mogu da mimoidu moralni fenomen. Razume se, već postoje naučna dela u kojima se direktno ukazuje na novi moral uspostavljen unutar revolucionarnih snaga.¹²⁸

¹²⁶ Zbog ograničenog prostora nismo se bavili pitanjima muzejske građe koja je bogata moralnim vrednostima, u čemu je, pored ostalog, njena vaspitna snaga i funkcija.

¹²⁷ V.: 1) *Vojnoistorijski glasnik*, VII JNA; 2) *Jugoslovenski istorijski časopis*; 3) *Borec*, Ljubljana; 4) *Glasnik INI Makedonije*; 5) *Istorijski zapisi*, Titograd; 6) *Časopis za savremenu povijest*, Zagreb; 7) *Istorijski glasnik*, Beograd; 8) *Zbornik instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije*, Split; 9) *Leskovački zbornik*, Narodni muzej Leskovac. I u drugim istorijskim časopisima nalaze se izvori za etiku revolucije. Pored časopisa koji se bave pretežno ili isključivo istorijom i u onima koji tretiraju društvena i kulturna pitanja nalazimo veoma značajne rasprave, studije i članke o moralnim i drugim vrednostima NOR-a i revolucije.

¹²⁸ *Jovan Marjanović*, Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941, 409–412; *Milan M. Miladinović*, Moralna svojstva komunista Jugoslavije u NOR i revoluciji, Bečej 1973. (drugo izdanje); *Dušan Živković*, Postanak i razvitak narodne vlasti 1941–1942; *Milija Stanišić*, KPJ u izgradnji oružanih snaga revolucije, Beograd 1973; *Dušan Plenča*, Partizanski odredi naroda Dalmacije 1941–1942, Beograd 1960; *Boris Ziberl*, Clanci i rasprave, Beograd 1948; *Vojo Rajčević*, Studentski pokret na Zagrebačkom sveučilištu 1918–1941, Zagreb 1959; *Milan Borković*, SKOJ i omladinski pokret u Srbiji 1941–1945, Beograd 1970; *Ivo Jelić*, Komunistička partija Hrvatske 1937–1941, Zagreb; *Petar Kačavenda*, SKOJ i omladina u NOV i POJ 1941–1945, Beograd 1975; *Milan Bekić–Ivo Butković–Slavko Goldstein*, Okrug Karlovac 1941, Zagreb 1965, *Vlado Strugar*, Rat i revolucija naroda Jugoslavije, Beograd 1962.

Sigurno da bi časopisi, naučne studije, rasprave i naučna dela imali veću istorijsku i naučnu vrednost kada bi makar uzgred obrađivali probleme revolucionarnog morala. Da bi se to postiglo potrebno je da u redakcijama časopisa, naučnoistraživačkih ustanova, izdavačkih kuća i listova budu zastupljeni i naučni radnici drugih naučnih disciplina voljni da se bave savremenom istorijom sa stanovišta nauke za koju su osposobljeni. To bi sigurno uticalo da se obrađivači više bave i ostalim problemima društvenih nauka, da sagledavaju NOR i revoluciju mnogo šire i svestranije. Tim putem bi se sačuvala od zaborava ekonomske, političke, humane, socijalne, moralne i druge vrednosti koje predstavljaju neophodnost za definisanje i naučno zasnivanje savremene istorije jugoslovenskih naroda i narodnosti.

Naučni skupovi o NOR-u i socijalističkoj revoluciji

Posebno mesto zauzimaju dela nastala na naučnim skupovima o NOR-u i revoluciji.¹²⁹ Mnogi referati, saopštenja, diskusije i sećanja učesnika čine mogućim da se zasnuje etika NOR-a i revolucije. Istina, tu i tamo morale bi se prevazići tendencije pozitivističkog prilaza socijalističkoj revoluciji. Značajno je da se te tendencije prevazilaze, kao što se prevazilazi i prvobitna jednostranost u tretiranju NOR-a i revolucije. Naime, isključivo se obrađivala vojna i politička strana, a zapostavljane druge naučne oblasti koje mogu da nađu obilje izvora za naučno oblikovanje stvorenih vrednosti. Naučni skupovi su i mesto valorizacije svega što je do tada učinjeno na oblikovanju vrednosti, a istovremeno i inicijatori daljeg rada na naučnoj obradi NOR-a i revolucije.

Imajući u vidu izvore kojima se sada raspolaže, može se reći da postoje svi uslovi da se radi na konstituisanju vrednosti stvorenih u NOR-u revoluciji. To je neophodnost, bez koje nema obogaćenja naučnih saznanja o NOR-u i revoluciji. Isto tako, nije moguće ni izgraditi ni razviti sve bogatstvo jugoslovenskog socijalističkog patriotizma.

Izvori potvrđuju da su opšte moralne vrednosti bile važeće na teritoriji Jugoslavije. Istina, nisu negirani različiti socijalni, kulturni, ekonomski, politički i moralni uslovi života. Zajednički ciljevi, ideali, politika, rukovodeći centar NOR-a i revolucije — činili su onu osnovu na kojoj su izgrađivana jedinstvena revolucionarna moralna shvatanja u koja je svaki narod i narodnost unosio deo svojih moralnih vrednosti. Stoga stvorene kapitalne vrednosti čine zajedničku tekovinu naroda i narodnosti Jugoslavije.

¹²⁹ V.: Neretva — Sutjeska 1943, Beograd 1969. Oslobođitelna vojna i revolucijata vo Makedonija, Makedonska akademija na naukite i umetnostite, Skoplje 1973; 1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine, Institut za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo 1973; Omladina u antifašističkom pokretu Jugoslavije 1936—1945, Bihać 1972; Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije, t. III, Split 1975; NOR i revolucija u Srbiji 1941—1945. Institut za istoriju radničkog pokreta, Beograd 1972; Istorijski zapisi, XXIV, knjiga XXVIII, sveska 1—2, Titograd 1971; Zagreb u NOB-i i socijalističkoj revoluciji, IHRP Hrvatske, Zagreb 1971.

Mnoga su iskustva danas dragocena za razvijanje uticaja u izgradnji socijalističke samoupravne i moralne svesti. Ogromni uspjesi koji su postignuti u izgradnji pozitivnog javnog mnjenja u revoluciji i način na koji je to postignuto mogu poslužiti i danas socijalističkim samoupravnim snagama u izgradnji pozitivnog javnog mnjenja kao značajnog vaspitnog činioca. Dragocena su i iskustva u oblasti izgradnje moralne svesti. U NOR-u i revoluciji ostvaren je visok stepen odgovornosti, požrtvovanja, discipline, aktivnosti u organizovanju društvenog života na slobodnoj teritoriji, efikasnosti u radu članova Partije i SKOJ-a i ostalih organizacija i institucija oslobodilačkog rata, itd.

Ukazuje se i potreba kritičnosti prema istorijskim izvorima, neprestana revalorizacija moralnih i humanih vrednosti na osnovu novih saznanja nastalih otkrivanjem nepoznatih dokumenata koji potpunije osvjetljavaju određene istorijske događaje i povećavaju naučna saznanja koja nam omogućavaju da dublje prodiremo i preispitujemo svoje naučne rezultate. Uostalom, to je proces stalnog delovanja naučne svesti i u prilazu istorijskoj prošlosti.

Raspolaže se velikim brojem izvora za saznavanje i praćenje svih oblasti delovanja revolucionarnog morala i nastajanja novih moralno-humanih vrednosti. U izvorima, nekim manje a nekim više, nalazimo podatke koji su značajna riznica moralnih vrednosti. Na istraživačima je da neprekidno tragaju za novim saznanjima i da ih naučno oblikuju i prezentiraju javnosti kao moralno-političke činjenice iz kojih se mogu zapaziti moralne i druge vrednosti.

Mnoge moralne vrednosti postale su svakidašnjica, pa se zaboravlja na njihove stvaraocce, na jedno veliko razdoblje u našoj istoriji. Zato je dužnost stvaralaca o NOR-u i revoluciji da u celini odraze sve vrednosti koje su stvorene i da ih učine dostupnim generacijama koje nose revoluciju dalje, kako bi mogle da obogate već stvorene vrednosti i da stvaraju nove.

SUMMARY

The socialist revolution in Yugoslavia, being created in the conditions of World War II and the People's War of Liberation, enriched the Marxist theory of revolution, which constitutes a historical service of the Yugoslav Communist Party. The People's War of Liberation and the socialist revolution affirmed the Marxist ethic and revolutionary morals and enriched them with new moral values.

In the People's War of Liberation and in the socialist revolution all the basic issues of Marxist ethics were presented: the relationship between social beings and moral consciousness, social-economic and moral phenomena, freedom and necessity, common and personal ideals, personalities and collectives, ends and means in morality and many others. In addition, issues of moral judgments and moral sanctions, and relationships between legal, religious, and political and moral norms were considered. With regard to all of these questions there exist rich moral funds which with actual examples of real values give concreteness to values and a scientific basis

to facts. The sources also make possible an ethic of the revolution based on rich factual materials.

The Yugoslav Communist Party with its revolutionary practice, transformed individual values in one part of Yugoslavia, and made common values of the people and nationalities in our country.

The sources relating to the People's War of Liberation and the revolution indicate that revolutionary humanism was universally manifested, that conditions of dehumanization in the individual and society were successfully overcome, and that from the conflagration of war man was saved. These are values which enrich Marxist humanism.

The Communist Party of Yugoslavia, the Union of Communist Youth in Yugoslavia, and other revolutionary organizations demonstrated great concern for the development of proletarian morality and humanism in the class struggle between the two world wars and during the People's War of Liberation and in the socialist revolution. Basic moral values resulted from their activities, and we ascertain this from the sources which relate to the People's War of Liberation and the socialist revolution.

Carrier of these new moral values was the working class with its levels of workers and revolutionary intelligentsia, and it represented them in the name of the whole society. As a progressive class it inherited the moral progressive values which it further enriched and developed.

The sources demonstrate that in all the periods of class and liberation struggles, concern was shown for proletarian morality and humanism, which became the material strength behind the revolutionary transformation of the Yugoslav bourgeois to a new socialist society.

The sources deal with general moral values: man as the highest moral value, freedom, proletarian solidarity and internationalism, brotherhood and unity, revolutionary Yugoslav patriotism, equality and equal rights, and others, as well as with personal values such as: revolutionary persuasion, humanity, courage, trust, comradeship, discipline, responsibility, self-initiative and many others.

The sources are divided into periods of class, revolutionary, and liberation struggles: those between the two world wars and the sources from the People's War of Liberation and the socialist revolution. Important sources for the revolutionary ethic include: Party documents, documents concerning the Union of Communist Youth in Yugoslavia and the United Federation of Antifascist Youth in Yugoslavia, military orders, materials concerning the activities of the revolutionary government, newspapers, brochures, and other publications. Besides these significant sources, others arising after the war and dealing with the People's War of Liberation and the revolution are: memoir materials, chronicles, biographies of revolutionaries, scholarly works, articles read at scholarly meetings concerning the People's War and the revolution, magazines, films, literary works and others. It is necessary to consult enemy sources as well, which speak indirectly about the morals of the revolutionary fighters and the behavior of the people.

A constantly critical attitude with regard to the sources and scientific verification are demanded, so that subjectivism and simplification are avoided-taking individual examples as being typical and on that basis reaching conclusions and making evaluations. Hence the sources must be approached from the standard of historical and philosophical science and with scholarly responsibility without which there is no foundation for the ethics of the People's War of Liberation and the socialist revolution on the basis of Marxism.

Thus, the sources make possible research and creation of ethics of the revolution. Until now, results have begun to appear in this area, but the demands of contemporary movements in the Yugoslav socialist revolution seek more diversified and responsible work in the creation of an ethic of socialist self-management.